
Homoseksuelen en sodomieten in Nederland: verbranden of tolereren?

D.J. Noordam

De vervolging van mensen die terechtstonden wegens seksuele contacten met geslachtsgenoten, gaat in Nederland ver in tijd terug. Al in 1352 werd het eerste proces gevoerd tegen iemand die was beschuldigd van 'sodomie'. De rechtbank in Utrecht veroordeelde toen een man ter dood, als de betrokkene nog eens beschuldigd zou worden van het plegen van deze 'ontierlijke kwaadheid'. De omschrijving van dit delict en de merkwaardige manier waarop de rechter het bij deze gelegenheid afhandelde, brengt ons midden in de problematiek van homoseksuelen/sodomieten en van de juridische aanpak van mensen die werden verdacht van seksuele handelingen met geslachtsgenoten.

Een belangrijk aspect vormen daarbij de twee duidelijk te onderscheiden begrippen *sodomie* en *homoseksualiteit*. Tegenwoordig beschouwt men homoseksualiteit als gerichtheid op of (vooral) aangetrokken zijn tot mensen van hetzelfde geslacht.¹ Het verlangen naar contacten met geslachtsgenoten en geaardheid zijn dus belangrijke trekken van een homoseksueel in moderne zin. Een voorbeeld van iemand uit het verleden die enigermate kan gelden

als homoseksueel in die betekenis, is stadhouderkoning Willem III (1650-1702).² Deze bracht zijn tijd bij voorkeur door in het gezelschap van mannen en besteedde veel aandacht aan de vriendschap die hij onderhield met zijn leeftijdgenoot Hans Willem Bentinck en later met de veel jongere Arnoud van Keppel. Willems hechte banden waren zo algemeen bekend dat er zelfs spotliedjes op verschenen.³ De publieke opinie beschuldigde de koning ervan niet alleen zijn aandacht, maar ook zijn bed te delen met die 'favorieten'. Voor dat laatste geeft de tot nu toe gepubliceerde literatuur onvoldoende aanwijzingen, maar het is wel zeker dat Willem III zo op het gezelschap van mannen en van bepaalde vrienden was gesteld dat deze relaties leken op de verhoudingen die zijn tijdgenoot Lodewijk XIV onderhield met maîtresses. De stadhouderkoning bezat dus verschillende trekken die hem doen lijken op een homoseksueel uit de twintigste eeuw. Daarbij is het, gezien de omschrijving van homoseksualiteit, van geen belang of deze relaties tussen mensen van hetzelfde geslacht zich ook uitten in seksueel contact onderling.

Sodomie betekent, volgens recente opvattingen, het hebben van seksuele contacten met iemand van hetzelfde geslacht.⁴ Dat kan bijvoorbeeld anaal contact zijn, maar ook wederzijds masturberen of andere vormen van 'safe sex'. In het verleden was het echter niet altijd duidelijk wat er nu precies onder verstaan moest worden. Men was het echter wel eens over het feit dat anaal contact tussen mannen een echte vorm van sodomie was. Volgens sommige opvattingen was de manier waarop de seksualiteit zich uitte belangrijker dan het object waarmee de betrokkene het pleegde. Zo beschouwde men anaal contact van een man met een dier ook wel als sodomie: tegenwoordig zouden we voor deze handelingen de term 'bestialiteit' gebruiken. Onbelangrijk bij het begrip sodomie is of de pleger voornamelijk of alleen met zijn geslachtsgenoten seksuele handelingen wilde verrichten. Het is heel goed mogelijk dat de omstandigheden iemand dwongen tot één of andere vorm van sodomie, terwijl diens voorkeur niet in deze richting lag. Zo beschouwd hoeven seksuele contacten tussen mannen in een samenleving waarin geen of te weinig vrouwen aanwezig zijn, niet te wijzen op 'homoseksualiteit' van de betrokkenen. Mannen die in gevangnissen seksueel contact hebben met andere mannen, geven als ze vrij zijn meestal weer de voorkeur aan seks met vrouwen. In de zeventiende eeuw waren de piraten die toen de zeeën in het Caraïbisch gebied onveilig maakten en met hun scheeps- en kajuitjongens naar bed gingen, daarmee nog geen homoseksuelen.⁵

In deze bijdrage zullen beide begrippen uiteraard nog vaak ter sprake komen omdat zij in de loop van de eeuwen een belangrijke rol hebben gespeeld. Maar het is onjuist aan te nemen dat sodomie op een gegeven tijdstip volkomen verdwenen was en plaats had gemaakt voor homoseksualiteit. In werkelijkheid kwamen in dezelfde periode zowel sodomieten als homoseksuelen voor. Op het terrein van het strafrecht is evenmin het rechtlijnige proces te constateren dat sommige onderzoekers menen waar te nemen, van wreedheid die geleidelijk plaats maakte voor een steeds grotere humaniteit, uitmondend tenslotte in een juridische gelijkstelling van homoseksualiteit met heteroseksualiteit. Voor een goede behandeling van deze ontwikkelingen zal behalve de betrokkenen (de sodomieten en homoseksuelen) en

de overheid die hen al dan niet vervolgde (de juristen en de rechters), nog een derde groep aan de orde moeten komen. Ook de samenleving, de burens, de verklikkers, de verslaggevers, de 'leiders' van de publieke opinie waren en zijn onmisbare factoren ter verklaring van de manier waarop sodomie en homoseksualiteit zich konden uiten en ontwikkelen. De rol van de mensen die in het dagelijkse leven werden geconfronteerd met sodomieten of homoseksuelen, is verder van belang omdat deze kon leiden tot een actie of aangifte bij de justitie en dus eventueel tot een proces.

Sodomie in de Middeleeuwen (1350-1570)

Het aantal rechtszaken in gevallen van sodomie was in de ruim twee eeuwen tussen de eerste vermelding bij de rechtbank in 1352 en het einde van de Middeleeuwen uiterst gering. Systematisch onderzoek in de rechterlijke archieven in Utrecht leverde voor de periode 1311-1455 niet meer dan vier veroordelingen op wegens het plegen van seksueel verkeer tussen geslachtsgenoten, met in totaal vijf veroordeelden.⁶ Twee mannen stonden terecht wegens bestialiteit. Omdat in Utrecht in die periode 5.568 vonnissen werden geveld, kan sodomie (evenals bestialiteit) een delict worden genoemd waarmee de rechter hoogstzelden te maken kreeg. Onderzoek elders, zoals in de archieven van het Hof van Holland, de centrale rechtbank die tijdens de Middeleeuwen vele veroordelingen in zware misdrijven uitsprak, bevestigt deze conclusie. Uit het aantal malen dat het delict voorkomt in selecties van vonnissen die voor verschillende steden, waaronder Middelburg en Leiden, bestaan, blijkt hetzelfde.⁷ Bovendien was sodomie in de meeste plaatsen niet bij de wet strafbaar gesteld.⁸

Aan de onbekendheid met het verschijnsel kan dit niet hebben gelegen. Jan Matthijssen die circa 1415 een rechtsboek voor de stad Brielle samenstelde, nam daarin het delict op dat hij omschreef als 'lelike onnatuerlijke sonde'.⁹ Hij gebruikte voor het misdrijf ook de term 'buggherie', hetzelfde begrip als het Engelse 'buggery' en het Franse 'bougrierie'. Het Stadboek van Groningen uit 1425 bevatte eveneens een bepaling over 'stomme sunden'.¹⁰ In de rechtspraktijk zijn nog andere omschrijvingen te vinden:

in een Utrechts vonnis uit 1444 blijkt het misdrijf datgene te zijn 'waarvoor de opperste rechter, God in de hemel, de steden Sodom en Gomorra met zwafel en vuur heeft laten verbranden en in de afgrond heeft laten zinken'.¹¹ Deze passage verwijst naar het Oude Testament waar in Genesis 19:1-29 de lotgevallen van die twee steden en hun inwoners staan beschreven. Tegenwoordig is men het er in de wetenschappelijke literatuur over eens dat de bewoners van Sodom zich niet schuldig maakten aan seksueel verkeer tussen mannen onderling, maar aan schending van het gastrecht.¹² Voor rechters in de Middeleeuwen was de gelijkstelling van de zonden van de 'Sodomieten' met anaal geslachtsverkeer echter vanzelfsprekend. Er is nog een ander direct verband met de schending van belangrijke christelijke normen. Ook nu levert het Utrechtse onderzoek weer materiaal daarvoor. Van een vonnis uit 1441 zijn twee versies bekend: in het ene beschuldigde men de veroordeelde Coman Claes ervan mannen als vrouwen te hebben gebruikt, volgens de andere bestond zijn misdrijf uit ketterij.¹³ Uit deze omschrijvingen valt goed op te maken waaruit Claes' delict bestond. Meestal gebruikten de rechtbanken echter tamelijk vage aanduidingen. Daarom blijft de inhoud van het begrip sodomie in deze periode slecht grijpbaar.

Maar aan het einde van de Middeleeuwen wordt de invloed van het Romeinse recht zichtbaar. Dat uitte zich in het samenstellen van wetboeken die een omschrijving en een indeling van de verschillende soorten delicten gaven, zoals de 'Carolina' die in 1532 voor het Duitse Keizerrijk werd uitgevaardigd.¹⁴ Men baseerde zich daarbij op de wetboeken die de Oostromeinse keizer Justinianus in de zesde eeuw had laten samenstellen. Overal in Europa kwamen in de zestiende eeuw dergelijke codificaties tot stand.

Of de toegenomen belangstelling voor het vastleggen en het omschrijven van de verschillende soorten delicten, ook tot een groter aantal veroordelingen leidde, is moeilijk te bepalen. Om tot een stellige uitspraak daarover te komen, dient men te beschikken over cijfers uit een lange periode in de zestiende eeuw. De enige serie die daar op lijkt is een reeks van vonnissen uit Utrecht uit de periode 1550-1570.¹⁵ In deze stad sprak de rechter toen 232 von-

nissen uit, maar geen enkele op grond van sodomie (of bestialiteit). Verder zijn in de literatuur nog enige vonnissen bekend uit andere steden.¹⁶ Zelfs op grond van deze niet talrijke onderzoeken moet men de conclusie trekken dat ook in de zestiende eeuw de processen tegen mensen beschuldigd van anaal contact, zeldzaam waren.

Het is echter mogelijk dat de bronnen een onvolledige weergave geven van de veroordelingen in sodomiezaken. Daar kan de motivering van een vonnis uit 1522 op wijzen. In dat jaar werd in Middelburg een sodomiet tot de dood op de brandstapel veroordeeld, 'zulcx dat nemmermeer gheen memorie van hem en zy'.¹⁷ Maar de motivering in dit vonnis dat de man tot as moest worden verbrand zodat er niets van hem zou overblijven, betekent niet dat ook de herinnering aan het proces diende te verdwijnen. De vermelding in het register wijst hier uiteraard al op. Wat de rechtbank met de formulering bedoelde was dat de betrokkene bij het Laatste Oordeel wanneer de doden zouden verrijzen, niet aanwezig zou kunnen zijn. Het doen verdwijnen van de herinnering lijkt bovendien het best te zijn gediend door een gedetailleerde beschrijving te bewaren van de procesgang en het vonnis. Uit de betreffende acten konden rechters en andere juristen in toekomstige gevallen zien hoe zij te werk moesten gaan. Het idee dat geen spoor van de persoon en van de stukken die op zijn proces betrekking hebben mocht blijven bestaan, duikt pas in de achttiende eeuw op.¹⁸ Het is een bij uitstek romantische gedachte die gecombineerd met het idee dat 'stomme zonde' uitgelegd moet worden als iets waarover men moet zwijgen, een lang leven heeft geleid. Maar een dergelijke gedachten-gang staat ver van de ideeën van middeleeuwen en is een anachronisme.

De vraag waarom zo weinig sporen te vinden zijn van processen wegens sodomie in de Nederlanden tijdens de Late Middeleeuwen, moet dus op een andere manier worden beantwoord. Men kan dan naar de strafmaat kijken en deze vergelijken met misdrijven waarvoor de rechtbank dezelfde soort straf oplegde. Zo gezien ligt de zaak eenvoudig: de meeste sodomieten verloren, als ze ter dood werden veroordeeld, het leven op de brandstapel. Deze dood door het vuur gold als uiterst oneerlijk.¹⁹ Men legde hem verder als regel op aan heksen, tovenaars, kettters,

brandstichters en valsemunters. Veroordelingen op grond van hekserij kwamen hier nauwelijks voor.²⁰ Processen wegens ketterij, een delict waarmee, zoals we zagen, sodomie soms in één adem werd genoemd, waren in Nederland vóór circa 1520 eveneens een zeldzaam verschijnsel.²¹ Uit dit feit kan een zekere onverschilligheid, ongeloof in de ernst van deze misdrijven, of zelfs tolerantie worden geconstateerd. Deze verklaring heeft zeker te maken met het hoge niveau van beschaving van de samenleving. Waarschijnlijk konden vele mensen in Nederland aan het einde van de Middeleeuwen lezen en schrijven.²² Dit hing ongetwijfeld samen met de gunstige economische ontwikkeling die hier vanaf de veertiende eeuw plaatsvond.²³ Ook uit de samenwooningsvormen blijkt het moderne en hoog ontwikkelde. Ondanks het kleine aantal gepubliceerde gegevens is nu al wel aannemelijk te maken dat men in het Westen van Nederland aan het eind van de Middeleeuwen meestal in kerngezinnen leefde.²⁴ Dit zijn gezinnen van echtparen met hun eventuele kinderen maar zonder verwanten, zoals grootouders of volwassen ongetrouwde broers en zusters van één van de echtgenoten. In Engeland was het kerngezin toen ook sterk verbreid.²⁵ Want ook daar bestond een hoog ontwikkelde samenleving, zowel in cultureel als in economisch opzicht. Sodomie was in Engeland eveneens een verschijnsel dat juridisch gezien weinig belangrijk was. 'Buggery' werd pas in 1533 een misdrijf, ongetwijfeld onder invloed van de codificatie van het Romeinse recht. Uit de korte periode tussen dat jaar en 1570 zijn minder dan een handvol veroordelingen bekend op grond van anale contacten.²⁶

Sodomie kan nog op een andere manier worden beschouwd dan als 'halsmisdrijf', een delict waar de doodstraf op stond. Men laat het ook wel onder de zedendelicten vallen. Ondanks het feit dat vele Nederlandse steden bepalingen hadden opgesteld tegen koppelarij, ontucht met minderjarigen en verkrachting, kwamen deze delicten zelden voor de rechter. In Utrecht namen zedenzaken in de periode 1311-1455 niet meer dan 4,5 procent van het totaal voor hun rekening.²⁷ Het lage percentage geeft aan dat dit slechts een zwakke afspiegeling van de praktijk moet zijn geweest. Prostitutie, verkrachting, incest en abortus kwamen daar toen nooit voor de

rechter, exhibitionisme slechts een enkele maal.²⁸ Daarbij vergeleken was overspel een frequent vervolgd misdrijf, met 51 gevallen op ruim 5.000 veroordelingen in totaal! Er bestond kennelijk in de samenleving weinig behoefte dergelijke delicten bij de overheid aan te geven. Mogelijk speelde hier de Germaanse traditie een rol waarin deze zaken tot het privéterrein werden gerekend.²⁹ Zeker is wel dat de samenleving een overheersende rol speelde bij de mogelijkheid bepaalde zaken in een rechtszaak te laten uitmonden. Het hele proces dat verliep tussen het plegen van verboden activiteiten en de veroordeling van iemand die zich daaraan schuldig had gemaakt, kan men het best met een filtermodel aanduiden.³⁰ Slechts van een deel van alle strafbare feiten kwamen de burens, de mensen op straat of anderen op de hoogte. Zij namen een beslissing welke gevallen ze bij de justitie zouden aanmelden. De mate waarin dit gebeurde was afhankelijk van het rechtsgevoel, de overlast, de onveiligheid, de afkeer tegenover bepaalde groepen (ouderen, etnische minderheden, armen) of het gebrek aan collectief bewustzijn binnen een buurt. Het politieapparaat was te klein om zelfs op een enigszins redelijke manier haar taken uit te oefenen en misdrijven op te sporen, of enigszins binnen de perken te houden. De overheid was daarom aangewezen op de hulp van de samenleving, de mensen op straat. Zij filterden het aantal strafbare zaken die de overheid tenslotte zou kunnen vervolgen. Maar de justitiële autoriteiten maakten eveneens een selectie. Seponeren behoorde tot hun bevoegdheden, evenals componeren, het afkopen van de vervolging met een geldbedrag. Vele strafbare feiten kwamen niet voor de rechter en waarschijnlijk ook niet voor de schout die belast was met de vervolging. De meeste zullen wel opgemerkt zijn in de directe omgeving van de overtreders maar, als ze geen last veroorzaakten, verder geen reden tot actie hebben gevormd. Deze keuze hoefde er overigens niet toe te leiden dat misdrijven zelden werden vervolgd. In Utrecht was, zoals uit de hiervoor genoemde cijfers bleek, de overheid best in staat op betrekkelijk grote schaal tot veroordelingen te komen.

Uit al deze middeleeuwse gevallen moet men wel concluderen dat het begrip 'criminalisering' hier ontoereikend is. Want sodomie was niet overal straf-

baar gesteld, maar werd ook vervolgd in plaatsen waar de wet er niet over repte. Het aantal processen tegen sodomieten was echter zo gering omdat het verschijnsel noch voor de samenleving noch voor de overheid een echt probleem vormde.

De onverschilligheid van de Nederlandse samenleving tegenover sodomie aan het einde van de Middeleeuwen maakt het moeilijk een beeld te geven van het leven van sodomieten in die periode. Toch bevestigt het weinige dat naar buiten treedt de uitspraken die hiervoor zijn gedaan. In verschillende zaken ging het om verhoudingen tussen ongelijken in leeftijd.³¹ Zo verloor in 1504 een man in Haarlem het leven op de brandstapel, nadat hij had toegegeven sodomie te hebben gepleegd met een jongen van negen jaar.³² Aantasting van het lichaam van iemand die zich daar niet tegen kon verweren, vormde een belangrijke reden om tot een vonnis te komen. Dat niet zozeer seksueel verkeer tussen mensen van hetzelfde geslacht maar wel fysiek misbruik het hoofd-motief was, blijkt uit het feit dat men de jongere niet vervolgde of, als dat wel gebeurde, hem vrijspak. Maar al te veel gewicht kan men aan deze gevallen niet hechten, omdat het aantal sodomieprocessen zo klein was.

Sodomie in de Gouden Eeuw (1570-1690)

Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog sloten de verschillende gewesten van de Noordelijke Nederlanden bij de Unie van Utrecht (1579) een bondgenootschap en vormden sindsdien een nieuwe staat die we meestal met 'de Republiek' aanduiden. De Calvinistische Kerk werd daarin geen staatskerk maar wel het enige officieel toegelaten kerkgenootschap. Zodra de verschillende gewesten vrij waren van oorlogshandelingen, gingen zij over tot het opzetten van een nieuw staatsbestel. Dat het stempel van de Calvinistische ideeën daarop zwaar drukte, valt niet te betwijfelen. Ook strafwetten kwamen onder invloed van deze religieuze opvattingen tot stand. Belangrijk is wel dat de misdrijven die hiervoor door de wereldlijke rechter waren behandeld, in diens handen bleven. In Holland kondigden de Staten, die de souvereiniteit over het gewest bezaten, in 1580 een Politieke Ordonnantie af, waarin zij vele regels met betrekking tot het huwelijk vaststel-

den. Overspel, concubinaat en prostitutie kregen daarin - met de bijbehorende strafmaat - een plaats. Sodomie ontbrak in de Politieke Ordonnantie, mogelijk omdat men dit delict toen niet zag als iets dat het huwelijk schond. Maar ook de oude opvatting dat het verschijnsel alleen strafbaar was als het overlast bezorgde en niet meer alleen een zaak betrof tussen twee mensen, heeft hier een rol gespeeld. Dat het huwelijk een belangrijke plaats behield in de gedachten van Calvinisten, bewijst het feit dat de kerkelijke ambtsdragers in de zeventiende eeuw jarenlang probeerden de strafmaatregelen op schendingen van het huwelijk aan te scherpen.³³ Dat streven werd tenslotte in 1694 met succes bekroond. Ook in andere gewesten en plaatsen kwamen Politieke Ordonnanties tot stand waarin eveneens straffen tegen schenders van de huwelijksrouw waren opgenomen. Sommige autoriteiten gingen tevens over tot codificaties van het strafrecht. Maar in de, vaak zeer verstedelijkte, gebieden kwam geen nieuwe algemene wetgeving tot stand. Zo werd sodomie in Holland en Utrecht niet strafbaar gesteld en was, daar waar een omschrijving in lokale wetregels ontbrak, formeel gezien geen misdrijf.

Strafbaarstelling hoeft echter nog niet te leiden tot een gericht vervolgingsbeleid. Van drie grote plaatsen zijn cijfers van veroordelingen uit de zeventiende eeuw bekend, namelijk van Delft, Leiden en Breda.³⁴ De beide eerstgenoemde steden schreven toen elk ruim 3.000 vonnissen in, maar daaronder waren slechts enkele gevelde in sodomiezaken. Er is geen reden aan te nemen dat processtukken over deze gevallen na afloop zijn vernietigd. De vonnissen die de rechters in deze drie steden uitspraken wegens anaal contact of andere seksuele handelingen tussen mensen van hetzelfde geslacht, lieten ze gewoon in de criminele registers optekenen. Soms bewaarde de rechtbank zelfs dossiers van sodomiegevallen die nooit tot een vonnis leidden.³⁵

Er bestond tijdens de Gouden Eeuw veel informatie over sodomie. Juristen konden een uitleg vinden van het delict in één van de vele tractaten uit de zestiende eeuw, maar ook in zeventiende eeuwse verhandelingen over het strafrecht. In Holland was Simon van Leeuwen daarvoor een veel geraadpleegde autoriteit: zijn korte inleiding op het Romeinse recht uit 1652 werd enkele jaren later gevolgd door een

uitgebreide versie, waarvan in 1724 nog een negende herdruk verscheen. In Friesland behandelden vader en zoon Huber het verschijnsel sodomie.³⁶ Naast deze en andere min of meer samenvattende overzichten waarin het delict een plaats kreeg, verschenen ook werken over de procesgang en de manier waarop men diende te handelen. Zo kwam een sodomiegeval uit Utrecht in 1676 terecht in een veel geraadpleegd tractatenboek (van Van den Berg).³⁷ De centrale figuur in deze zaak was de Utrechtse burgemeester Mr. Dirk de Gooijer, die jarenlang seksuele contacten met jongemannen onderhield. In het vrije veld buiten de stad liet hij de knapen zich uitkleden waarna de man hen op de blote billen sloeg en anale seks bedreef. Daarbij werd De Gooijer meer dan eens door nietsvermoedende wandelaars ontdekt, wat tenslotte tot een aanklacht en een rechtszaak leidde. Het proces was juridisch verder zo interessant omdat de burgemeester het initiatief had genomen, maar na enige dagen gevangenschap was ontsnapt, en omdat één van de beide jongens tijdens de seksuele activiteiten slechts op de uitkijk had gestaan.³⁸

Het grote publiek zal dergelijke werken van Van Leeuwen, de Hubers en Van den Berg niet hebben gelezen, maar ook in de populaire literatuur en andere uitingen van volkscultuur waren gevallen van sodomie te vinden.³⁹

Men kan, zoals ik hiervoor deed, sodomie beschouwen als een zedendelict. Deze groep misdrijven bleef tijdens de Gouden Eeuw in numeriek opzicht onbelangrijk. De anti-prostitutiegolf die zich direct na het uitvaardigen van de Politieke Ordonnantie deed gelden, was van korte duur.⁴⁰ Sodomie was uiteraard een zwaar misdrijf want de rechter kon zich, bij gebrek aan een formele strafbaarstelling, beroepen op Bijbelse voorschriften en bepalingen uit het Romeinse recht. Uit de strafrechtspraktijk in de zeventiende eeuw in Delft, waar de justitie relatief gezien meer mensen veroordeelde dan in Amsterdam, Leiden of Breda, blijkt dat ernstige seksuele delicten als incest en verkrachting slechts bij hoge uitzondering voor de rechter kwamen.⁴¹ Sodomie zelf werd niet altijd met de dood bestraft: de jongen die voor De Gooijer op de uitkijk stond, kreeg een deportatie. Gevallen waarbij bovendien nog een verkrachting had plaatsge-

vonden, straften de rechters licht, net als trouwens verkrachtingen door een man van een vrouw.⁴²

Uit deze voorbeelden blijkt al dat de Nederlandse samenleving tijdens de Gouden Eeuw niet Calvinistisch was in de betekenis die de term in de negentiende eeuw heeft gekregen. Dat valt ook te constateren uit de tuchtpraktijk van de Kerk zelf. Het stond de kerkeraden vrij hun lidmaten, mensen die belijdenis van hun geloof hadden afgelegd, onder tucht te stellen als zij zich hadden misdragen. Zelfs waar het huwelijk in gevaar kwam, was de praktijk beslist niet streng. Zaken als overspel en concubinaat kwamen wel voor de kerkeraad, maar het betrof dan meestal gevallen die men met goed fatsoen niet meer door de vingers kon zien.⁴³ Zo verscheen de bekendste concubine uit de zeventiende eeuw, Hendrikje Stoffels, die jarenlang het bed, maar niet de echtelijke sponde deelde met de schilder Rembrandt, pas vijf jaar na het begin van deze verhouding voor de Amsterdamse kerkeraad.⁴⁴ De aanleiding was ongetwijfeld het feit dat ze toen zes maanden zwanger was van hem. In andere gevallen was de kerkeraad mild in het opleggen van een tuchtmaatregel, zoals bij mensen die een geslachtsziekte hadden opgelopen, wat zeker ook een bewijs van buitenechtelijk gedrag vormde.⁴⁵ Seksualiteit was nog geen onderwerp beladen door gevoelens van preutsheid, schaamte en schuld.⁴⁶ Naaktheid in het openbaar en in de kunst vervolgde men waarschijnlijk alleen wanneer ze onmiskienbaar als provocerend was bedoeld.⁴⁷ Pornografie in geschrift en beeld was in feite een onbekend verschijnsel.⁴⁸ Jacob Cats die wel als de Calvinist bij uitstek geldt, schreef vele werken over huwelijk en gezinsleven. Daarin kwamen onderwerpen als de seksuele behoeften van mannen en vrouwen, de mate waarin geslachtsverkeer diende plaats te vinden en voorechtelijke seks, ruimschoots aan de orde. Literatuur en beeldende kunst zitten eveneens vol met directe en soms meer verborgen verwijzingen naar seksualiteit.

Omdat zo weinig processen wegens sodomie in de Gouden Eeuw bekend zijn, ontstaat geen duidelijk beeld van de groepen mensen die seksuele contacten hadden met, of wier belangstelling uitging naar geslachtsgenoten. In de processtukken komen vaak gevallen voor van relaties tussen ongelijken in leeftijd. Sommige mannen beriepen zich op edele mo-

tieven, zoals de pedagoog Litius à Wielant door zijn leerlingen als beloning voor hun goede prestaties van achteren te gebruiken, en kapitein Pape wiens genegenheid voor zijn ondergeschikten zo ver ging dat hij jeugdige soldaten liefkoosde en seksuele contacten met hen onderhield.⁴⁹ Het ging in deze gevallen, waarvan slechts een deel tot een vonnis leidde, steeds om een veel oudere man die misbruik maakte van zijn kracht, status, leeftijd of geld. Ook tijdens de Middeleeuwen bestonden de meeste van de bekende geworden zaken uit dit soort relaties.

In de Gouden Eeuw komen voor het eerst sodomitische vrouwen in de processtukken naar voren. Een in zeventiende eeuw al beroemd geworden vrouw was Hendrikje Verschuur, die jarenlang als soldaat had gediend in het leger van Frederik Hendrik.⁵⁰ In 1641 ontmoette zij in Amsterdam een andere vrouw, met wie ze ging samenwonen. Deze Trijntje Barents was op de hoogte van de sekse van Hendrikje, hoewel haar partner meestal in mannenkleden rondliep. Het tweetal vertoonde voor de buitenwereld dus het beeld van een gezin. Maar deze travestie was voor Hendrikje noodzakelijk omdat ze alleen in die omstandigheden goed in staat was tot seksuele contacten met Trijntje. Na haar gevangenneming onderzocht men Hendrikje en vond dat een hard lang voorwerp uit haar 'roede' kwam. De verklaring werd niet alleen door een chirurgijn maar ook door buurvrouwen afgelegd. De buitenwereld achtte haar eveneens een man, want anatomisch week zij nauwelijks van een man af.

Een andere vrouw die in mannenkleden rondliep en in een soort huwelijk leefde met iemand van hetzelfde geslacht, was Barbara Adriaansdr.⁵¹ Zij kwam in 1632 voor de Amsterdamse rechtbank. Barbara Adriaansdr. is eigenlijk nog interessanter dan Hendrikje Verschuur omdat zij veel beter de oude (sodomitische) en de nieuwe (homoseksuele) trekken in zich verenigde. De travestie geeft haar de kenmerken van een sodomite, evenals het feit dat zij met een veel jonger meisje leefde en met haar zelfs voor de Kerk getrouwd was. Nieuw is echter de motiveering die Barbara de rechtbank gaf: zij verklaarde nooit met een man te hebben geslapen en ontkende 'oijt eenige trek ofte lust tot mannen gehadt te hebben'. Het lijkt heel sterk op de uitspraak van een lesbische vrouw over haar identiteit. In ieder geval is

Barbara de eerste persoon in Nederland die zich uitliet over haar exclusieve voorkeur voor iemand van hetzelfde geslacht. Deze verklaring van Barbara mag men niet beschouwen als iets dat ze onder druk of alleen in die omstandigheden vertelde. Enige tijd later werd de vrouw in Groningen weer opgepakt omdat ze daar of in Friesland ook een huwelijk was aangegaan met een meisje. Barbara was dus 'onverbeterlijk' en haar gevoelens moeten diep hebben gezeten.

De rechtbanken veroordeelden tijdens de Gouden Eeuw in totaal zes vrouwen wegens seksuele contacten met andere vrouwen.⁵² Van de eerst bekende Nederlandse rechtszaak van twee samenwonende vrouwen, die in Leiden in 1606 plaatsvond, zei de schout dat dit delict naar sodomie smaakte. Ook nu ging het om een wat oudere vrouw in manskleden die een veroordeling kreeg en de jongere, misleide, partij die vrijuit ging. Maar sodomitische handelingen lijken hier niet het belangrijkste motief voor het rechterlijk vonnis te zijn geweest. Wat de vrouwen hadden misdaan bestond behalve uit de seksuele relatie met een geslachtsgenote nog uit een hele lijst van delicten: travestie, het verlaten van hun man, een poging tot het sluiten van een nieuw huwelijk en dus bigamie of bedrog wanneer zij daarin waren geslaagd met bovendien nog overspel. Toch waren de opgelegde vonnissen niet zwaar. Ze liggen in dezelfde orde van grootte als mannen en vrouwen kregen opgelegd die bigamie hadden gepleegd door te trouwen met iemand van het andere geslacht.⁵³

Het meest merkwaardige voorbeeld in deze periode van een man die verschillende trekken van een homoseksuele identiteit bezat, is Willem III, van wie in de inleiding al sprake was. Het is tevens de enige Nederlandse man uit de zeventiende eeuw van wie dit bekend is.

Net als tijdens de Middeleeuwen is het begrip 'criminalisering' met betrekking tot sodomie in de Gouden Eeuw nauwelijks te gebruiken. Bovendien ging het in de processen wegens sodomitische activiteiten bijna altijd om zaken waar seksueel verkeer met geslachtsgenoten één van de delicten was waarvoor de betrokkene terecht stond. Meestal was sodomie zelfs een 'secundair' misdrijf en niet meer dan een bijkomend delict.

Sodomie en homoseksualiteit in de vroege achttiende eeuw (1690-1732)

De periode 1690-1780 is één van de belangrijkste in de geschiedenis van de homoseksualiteit in Nederland. De achttiende eeuw lijkt vooral in het teken te staan van de vele honderden processen die in de jaren 1730-1732 werden gevoerd. Maar een ontwikkeling van meer gewicht lijkt mij de geboorte van de moderne homoseksueel die volgens de recente literatuur in deze periode moet hebben plaats gevonden.

Sommige wat oudere opvattingen gaan uit van het idee dat sodomie vóór 1730 werd beschouwd als een misdaad waar men over hoorde te zwijgen. In dezelfde visie paste het benadrukken van sodomie als een 'stomme' zonde en ook deze term omschreef men wel als een zonde waar men stom over hoorde te zijn, dus niet over diende te praten. Dat dit in de praktijk gebeurde, bleek, nog steeds volgens deze traditionele opvattingen, uit het weggooiën of verbranden van dossiers die betrekking hadden op processen tegen sodomieten. Maar in werkelijkheid berust het idee van het vernietigen van rechterlijke stukken in sodomiezaken op een foutieve interpretatie van enig materiaal uit 1730. Enkele juristen wezen er toen op dat dossiers van dergelijke zaken 'soms' verdwenen.⁵⁴ Later in de achttiende eeuw veranderde een historicus deze aanduiding in 'veeltyds'. Het is een wijziging die een goed voorbeeld is van stigmatisering van sodomitisch gedrag. Ook na de Tweede Wereldoorlog is deze mening over het altijd of als regel doen verdwijnen van sodomie-acten overgenomen in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur.⁵⁵ In de wat ideologisch gekleurde jaren zestig en zeventig is die visie bijna tot een onaantastbare zekerheid uitgegroeid, mogelijk omdat zij uitstekend paste in het beeld van verdrukking en repressie van homoseksuelen (in het verleden).

Vrijwel alle gegevens wijzen echter in een volkomen andere richting. Misschien ten overvloede wijs ik er weer op dat tijdens de Gouden Eeuw seksualiteit tussen geslachtsgenoten in wijde kring bekend was. Veroordeling door de rechters vond slechts plaats als tevens andere misdrijven waren gepleegd, waarin geweld en overmacht een belangrijke rol speelden. Op grond daarvan moet gesteld worden

dat de gebeurtenissen en de massaprocessen uit 1730-1732 niet als een donderslag bij heldere hemel kwamen, maar stevige wortels in het verleden hadden. In hoeverre deze juridische acties toch als een keerpunt gezien kunnen worden, komt hierna nog aan de orde.

Een ander belangrijk probleem is 'de geboorte van de moderne homoseksueel'. Traditioneel ziet men het ontstaan van homoseksuelen pas optreden in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁵⁶ Toen werd het verschijnsel homoseksualiteit in de medische literatuur beschreven, van een naam voorzien en als een ziekte of afwijking beschouwd. Deze visie gaat meer uit van de samenleving en de overheid, dan van de betrokkenen zelf. Op grond van uitspraken en gedrag van mensen die seks hadden met geslachtsgenoten, legt men in de recente literatuur het tijdstip op een ander moment. Zo komt Trumbach tot de conclusie dat omstreeks 1700 de moderne homoseksueel werd geboren.⁵⁷ Hij baseert zich daarbij niet alleen op Nederlandse gegevens maar ook op Engelse.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat in de Republiek al circa 1690 vormen van 'subculturen' van sodomieten te vinden waren.⁵⁸ Daarbij ging het om een code die het mogelijk maakte soortgenoten te herkennen. Dat gebeurde bijvoorbeeld door met een zakdoek te wuiven of door met de handen in de zij te gaan staan. De zo voor ingewijden duidelijke bedoelingen werden daarna vaak gevolgd door seksueel contact dat meestal ook buiten gebeurde. Plaatsen die daarvoor dienden, waren de 'secreten', de openbare toiletten. In het halfdonker boden ze ook nog bescherming als men niet helemaal zeker was van zijn zaak. Dat handtastelijkheden door de bril van het secreet heen soms juridische gevolgen hadden, bleek in Rotterdam in 1717. Daar greep een man naar de geslachtsdelen van een hem onbekende, die echter niemand minder was dan de onderschout en dus de assistent van de hoogste juridische ambtenaar van de stad. Dat men toen een heel netwerk oprolde, was te danken aan de wijd en zijd verbreide praktijken van sodomieten in de Rotterdamse secreten. Toch bleven sommigen van hen toen buiten schot, maar in 1730 konden zij de dans niet ontspringen. De in 1717 voor deze misdrijven uitgesproken straffen waren betrekkelijk mild. Op-

merkelijk was wel het feit dat de schout bij de bewijsvoering aangaf dat deze, niet eens volgens alle bronnen strafbare feiten, uiteindelijk zouden kunnen leiden tot sodomie, dus tot anaal contact. Wederzijds masturberen werd hiermee gezien als een eerste stap op weg naar het hoogst strafbare delict van sodomie. Deze gradatietheorie kreeg toen voor het eerst inhoud, maar dook later gedurende de gehele achttiende eeuw bij verschillende rechtbanken op.

Andere uitingen van subculturen van geslachtsgenoten traden ook na 1690 voor het eerst naar buiten. Soms speelde men in het openbaar spelletjes die leidden tot seksueel contact. Zo had Willem Six, lid van één van de belangrijkste families in Haarlem en zelf vroedschap in die stad, een kring om zich verzameld die in de Haarlemmer Hout bijeenkwam. Daar speelden de mannen het koningsspel, waarbij de winnaar zich als eerste kon afzonderen met zijn minnaar. Ook binnenshuis vonden bijeenkomsten van sodomieten plaats. Want overal in de grote steden in de Republiek bestonden vanaf circa 1690 herbergen waar men kamers kon huren om een tijd met een andere sodomiet door te brengen. Vaak was de herbergier zelf een liefhebber van mannen. Bovendien bestonden er kringen van vrienden die regelmatig bijeenkwamen.

Toch hebben vele van deze mensen trekken die hen niet tot echte homoseksuelen in de twintigste-eeuwse zin bestempelen. Ze waren vaak getrouwd en hadden kinderen. Kennelijk onderhielden deze mannen dus ook seksuele contacten met vrouwen. Daarom mag men hun gedrag niet typeren in termen als 'homoseksueel', 'biseksueel' of 'heteroseksueel'. Dat de rechters evenmin onderscheid maakten in seksuele rol, blijkt uit het feit dat nooit aan de gehuwde plegers van het halsmisdrijf werd voorgehouden dat zij door seks te hebben met mannen zowel als met vrouwen, wel dubbelzinnig handelden. Een seksuele identiteit was bij de meeste mensen uit deze periode niet uitgekristalliseerd.⁵⁹ De vervolgde sodomieten waren schuldig aan halsmisdrijven, waarbij hun eventuele seksuele gerichtheid of voorkeur voor mensen van hetzelfde geslacht geen belangrijke factor speelde bij het bepalen van de strafmaat.

Maar sommigen weken van dit beeld af en bij hen kan men een andere instelling waarnemen. In een

klein dorpje in Noord-Groningen, Den Hoorn bij Warfhuizen, leefde in 1730 een tachtigjarige man, Cornelis Boersema. Hij woonde alleen, maar zeker niet geïsoleerd in zijn gehucht. Boersema was zeer geïnteresseerd in jongemannen en kwam daar ook voor uit, bijvoorbeeld wanneer hij bakkersjongens complimenten gaf over hun behaarde of gespierde borst. Maar leden van de andere sekse vond de oude man zo vies dat hij nooit met een vrouw had geslapen. Zijn sodomitisch gedrag was algemeen bekend in zijn dorp; hij was zelfs al eens daarover onderhouden door de pastoor, overigens zonder resultaat. Tenslotte stond Boersema (in 1730) terecht wegens het plegen van sodomie of activiteiten die daar op leken. De rechters wisten zelf niet goed wat ze met hem aan moesten en vroegen advies aan enkele juristen uit Groningen. Hoewel Boersema een delict had gepleegd waarvoor men in Rotterdam in 1717 vele jaren ballingschap kreeg, kwam hij er slechts met een boete van f400 vanaf. Utrecht levert twee voorbeelden van 'nieuwe' sodomieten, waaronder dat van de (leken)kanunnik Jan van Lennep wiens huwelijk na korte tijd was stukgelopen en die sindsdien zijn seksuele contacten uitsluitend op mannen richtte. Rijk Verkroost was in dezelfde stad bekend als iemand die wel honderd man had ingewijd in de sodomitische praktijken. Bovendien had hij gedurende enkele jaren samengewoond met een andere man, Dirk Vonk. Dergelijke relaties waarin mannen elkaar trouw beloofden of slechts met voorkennis van de partner het mochten aanleggen met een ander, kwamen vaker voor. Exclusief in hun voorkeur voor mannen waren twee leden van de politieke elite die in 1730 terechtstonden. Zij vertegenwoordigen met hun geld en macht bovendien een type dat we nog niet zijn tegengekomen. Het gaat om twee verre neven, Nicolaas Ockers en Meinert Sonck de Vries.⁶⁰ Ockers was afkomstig uit een Zeeuwse familie en tooide zich met de titel van heer van Schoneval, een gebied dat echter niet groter was dan een ruim aangelegd voetbalveld. Zijn belangrijkste vriend was neef Meinert de Vries, die erfgenaam was van een ongetrouwde oom Sonck en zodoende die achternaam aan de zijne toevoegde. Sonck de Vries had in Leiden gestudeerd en was daar van kwaad tot erger vervallen. Lawaaischopperij en geweldpleging op straat waren activiteiten die hoor-

den bij een normaal studentenleven in de achttiende eeuw. Maar seksuele contacten met geslachtsgenoten kon men toen beslist niet meer rekenen onder het kwijtraken van de wilde haren. Ook deze activiteiten pleegde hij in het openbaar, overigens wel in het duister van de stallen op de terreinen van de Doelen (waar zich nu het gebouw van de Leidse vakgroep Geschiedenis bevindt). Sonck deed daar veel ervaring op, ook dankzij een oude rot in dat vak, Zacharias Wilsma, een herenknecht die niet ver van De Doelen in dienst was op Rapenburg 19, bij de kinderloze, wat oudere burgemeester Mr. Willem Paedts Jacobsz.⁶¹ Deze gracht was een geliefde plek om te wandelen voor Leidenaren van allerlei soort, dus ook voor sodomieten. Wilsma woonde slechts korte tijd in Leiden, maar was er, zoals hij in zijn verklaringen bewees, wel uiterst actief. Ook Sonck verlegde, na een mislukte rechtenstudie, zijn terrein. Vaak bezocht hij met zijn neef Ockers de herberg van Jacobus Bakker in Den Haag, waar knechten en kamers beschikbaar waren voor seksueel contact. Ockers huurde daar waarschijnlijk de jonge Fries Caspar Bersé, die hij vervolgens in zijn huis in Haarlem te werk stelde. De jongeman werd overladen met cadeau's, wat de moeder van de patriciërszoon bepaald niet zinde. Zij plande een huwelijk tussen haar inmiddels 28-jarige zoon en een 17-jarig nichtje dat ook verwant was met Sonck.⁶² Dit huwelijk hield slechts negen maanden stand en sneuvelde op de liefde en de begeerte die Ockers bleef koesteren voor zijn knecht. In 1730 kon Nicolaas vluchten, maar zijn neef zat toen gevangen voor een andere zaak: eigenmachtig optreden tegen een dorpeling. Meinert slaagde er echter in het vege lijf te redden, ondanks vele bezwarende verklaringen tegen hem. Sommige mannen waren nu eenmaal boven de wet verheven. De voorzitter van de ridderschap in Utrecht, Frederik Adriaan baron van Reede, liet de omgeving van zijn kasteel in Renswoude afstropen op willige en geschikte boerenjongens.⁶³ Hij behoorde tot één van de rijkste Nederlanders uit de achttiende eeuw, want zijn weduwe liet hem bij haar dood in 1754 vele miljoenen na.⁶⁴ Van Reede kon dankzij zijn enorme welstand betrekkelijk ongestoord zijn gang gaan, ook toen zijn naam viel in verhalen van andere sodomieten.⁶⁵ Misschien waren bij hem verschillende trekken van de moderne ho-

moseksueel al ontwikkeld. Zonder twijfel was dit het geval bij de hiervoor genoemde Boersema, de Utrechtenaren Van Lennep en Verkroost, en de twee jeugdige leden van de politieke elite, Sonck de Vries en Ockers.

De meeste gegevens uit deze paragraaf zijn gebaseerd op stukken uit de processen die in 1730-1732 werden gevoerd. Deze acties waren de grootste in zo korte tijd, die de rechtbanken in Nederland vóór de twintigste eeuw tegen plegers van seksuele handelingen met geslachtsgenoten voerden. Zij hebben in de tijd zelf maar ook later veel stof doen opwaaien. De meest extreme - maar volkomen onjuiste - uitspraak over deze sodomieprocessen kwam van een Amerikaanse literatuurhistoricus, die ze typeerde als 'gay genocide'.⁶⁶ Toch was het aantal veroordelingen wegens sodomie en sodomitische handelingen hoog. Volgens een voorlopige schatting spraken de rechters toen meer dan 320 veroordelingen uit in sodomiezaken. De doodstraf werd alleen opgelegd aan sodomieten die bekend hadden zich schuldig te hebben gemaakt aan anaal contact. Het betrof hier ruim tachtig mannen. Omdat voor het uitspreken van deze straf een bekentenis nodig was, kregen sodomieten die waren gevlucht een lichtere straf. Maar de rechtbanken veroordeelden mannen die wel terechtstonden niet altijd ter dood, zoals blijkt uit de straffen opgelegd aan Sonck, Verkroost en Boersema.

Het is bij de huidige stand van het onderzoek niet mogelijk een bevredigende uitspraak te doen over de belangrijkste oorzaken van de concentratie van de honderden vonnissen tegen sodomieten in deze periode van enkele maanden. Toch lijken enkele elementen de bouwstenen daarvoor te leveren, zoals uit een kort overzicht van de gebeurtenissen kan blijken. De basis voor de veroordelingen werd in december 1729 in Utrecht gelegd. Uit een gesprek dat Zacharias Wilsma, de al eerder genoemde knecht, toen in een Utrechtse herberg voerde, blijkt dat hij en andere sodomieten arrestaties van plegers van homoseksuele handelingen verwachtten. Zelf overkwam hem dit ook. Wilsma bleek toen niet alleen een fabelachtig goed geheugen te bezitten maar ook een niet te blussen libido. Na de ter dood veroordeling van vijf sodomieten in het voorjaar, hield men Zacharias in leven want hij was nog lang niet uitver-

teld. Omdat deze 'geile' herenknecht goed bekend was met de circuits in Den Haag, Haarlem, Delft, Leiden, Leeuwarden en andere plaatsen, maakte hij enkele tochten langs de rechtbanken in die steden om te getuigen tegen vroegere minnaars. Wegens deze diensten aan de justitie rekte Wilsma zijn leven. Hij is daarmee de enige sodomiet in deze jaren die, ondanks de vele door hem toegegeven gevallen van anale seks, het er levend vanaf bracht. De verklaringen van Utrechtse sodomieten legden netwerken bloot die zich uitstrekten tot andere plaatsen. De rechters in Utrecht lieten dan ook op 5 mei 1730 brieven versturen naar tien rechtbanken met de namen van degenen die beschuldigd waren van sodomie. De processen tegen deze mannen kwamen daarna op gang, in een tempo dat veel lager lag dan in het soort snelrecht dat men in de achttiende eeuw gewoonlijk toepaste.⁶⁷ Dat werd onder meer veroorzaakt door de onbekendheid met de procesgang in dit soort zaken en door het inwinnen van informatie die nodig was om deze halsmisdrijven op een verantwoorde manier te vervolgen. Maar de status en het gewicht van enkele beschuldigten zorgden eveneens voor vertraging. Onder hen bevonden zich, behalve het Haarlemse vroedschapslid Six, ook de schout van Delft, en naaste verwanten van de Hoornse en Amsterdamse schouten. Een direct gevolg van deze traagheid was ontevredenheid bij de bevolking die het idee had dat de groten werden gespaard terwijl de kleinen het leven verloren.⁶⁸ Onder druk van de samenleving kwamen de Staten van Holland tot wetgeving tegen sodomieten. In een plakkaat van 21 juli 1730 regelden zij de strafbaarheid van sodomie, dat nu als een halsmisdrijf gold. Maar de manier van voltrekking van de doodstraf lieten de Staten over aan de rechtbanken: door het wurgkoord, het zwaard, het vuur of het water. Duidelijker was het plakkaat over de manier waarop het lijk moest verdwijnen: de keuze werd bepaald op het brengen naar het galgeveld, het verbranden tot as of het in zee werpen; de rechtbanken zelf mochten uit deze drie mogelijkheden kiezen. Bij dezelfde gelegenheid werd ook sodomitische koppelarij verboden en bepalingen vastgesteld hoe mensen te dagvaarden die op de vlucht waren geslagen. Omdat het bepaald ongewoon was dat men overging tot het uitaardigen van een provinciale wet, wijst dit erop hoe

ernstig de zaken leken en hoeveel druk de samenleving uitoefende. Een factor hierbij waren ongetwijfeld de berichten in Engelse kranten, die schreven dat 's nachts in het geheim de lijken van honderden ter dood gebrachten uit het stadhuis werden gehaald om te worden begraven. Ook in Groningen was, al enkele dagen voordat het in Holland gebeurde, een plakkaat tegen sodomie uitgevaardigd. Maar elders kwam deze gelegenheidswetgeving niet tot stand en moest men, zoals vroeger, de processen voeren zonder een formele strafbaarstelling. Dat was het geval in Friesland waar de autoriteiten enige moeite hadden om de knecht van Ockers, Caspar Bersé, in handen te krijgen.⁶⁹ Toen deze sodomiet was gevangen gezet kon het Hof van Friesland hem, op grond van zijn bekentenissen, ter dood veroordelen.

De meeste van deze processen gingen vergezeld van een uitvoerige documentatie waarin niet alleen de getuigenverklaringen en verhoren stonden, maar ook de gronden waarop de veroordeling kon plaatsvinden. Het Hof van Holland gaf in 1731 vele tientallen plaatsen op uit de Bijbel, maar vooral uit Romeinsrechterlijke en juridische tractaten, met de meningen over de strafbaarheid. Deze zorgvuldigheid was volledig afwezig bij de rechtszaken die in de zomer van 1731 in het Groningse dorp Faan plaatsvonden. Daar voerde de sinistere Rudolph de Mepsche processen tegen volwassen mannen en jongens die vaak eindeloze lijsten produceerden met namen en plaatsen waar 'het' was geschied.⁷⁰ De getuigen spraken elkaar soms tegen met betrekking tot de omstandigheden en de plaatsen. Evenmin legden de mannen uit wat ze nu precies met elkaar hadden gedaan. Bovendien behoorden enkele beschuldigten tot een andere politieke groep dan De Mepsche. Toch lukte het hem in september 1731 21 mannen ter dood te laten brengen, van wie de hoofdschuldigen eerst door vuur werden geblakerd voordat ze, zoals alle anderen, werden gewurgd en tot as verbrand. De heksenjacht die De Mepsche gedurende vele maanden voerde, heeft het beeld over de processen wegens sodomie, die meestal wel in overeenstemming waren met de gangbare juridische regels, sterk en in uiterst negatieve zin bepaald. Maar zowel de toepassing van tortuur als de vage bekentenissen, de onderling nauwelijks overeenstemmende verklaringen, het pas na het kapotmar-

telen van verdachten inschakelen van juristen, de corruptie en de sfeer van verdenking van politieke manoeuvres, maken deze acties tot de zwartste bladzijden in de geschiedenis van het Nederlandse recht. Omdat sterk aan de waarde van de bekentenissen moet worden getwijfeld, kan het Groningse platteland niet worden afgeschilderd als een gebied waar elke jongen en man sodomie pleegde in een samenleving waarin iedereen ervan op de hoogte was.⁷¹ Het is ook onjuist hier tegenover het Westen van het land te stellen waar de relaties tussen mannen voornamelijk vluchtige contacten waren in de sfeer van de sodomitische prostitutie. Dergelijke ideeën zijn, nu de laatste tijd zo veel bekend is geworden over sodomie in Nederland in de achttiende eeuw, niet meer te handhaven.

Van alle factoren die hiervoor aan de orde kwamen, is het optreden van goed geïnformeerde sleutelfiguren die bereid waren volledige opening van zaken te geven, zeer belangrijk geweest. Door deze getuigen werd pas goed duidelijk dat sodomie een veel gepleegde vorm van geslachtsverkeer was. Dat kwam op bijna hetzelfde moment op verschillende plaatsen aan het licht, toen kort na 5 mei 1730 de brieven van de Utrechtse rechtbank door andere gerechten werden ontvangen. Het idee van een vijfde colonne, het optreden van een groep die gevaarlijk of afwijkend is maar die niet herkend kan worden, zal ongetwijfeld de samenleving hebben beïnvloed om scherp partij te kiezen tegen de sodomieten. Daarnaast leefde bij de gewone mensen een 'leveling instinct', de behoefte de machtigen te treffen of in ieder geval de schuldigen onder hen te laten veroordelen. Dat dreef de samenleving tot steun aan de juridische acties en waarschijnlijk ook tot grote bereidheid aangifte te doen van mensen die schuldig waren aan sodomie of die huis en haard hadden verlaten zonder dat daar een goede reden voor was. De manier waarop men sodomieten bekeek, vertoonde weinig nieuws en week niet af van de visie op gewone misdadigers. Zoals gebruikelijk bij geruchtmakende processen in de vroeg-moderne tijd draaide ook in 1730 de publiciteits- en amusementsindustrie op volle toeren. Men publiceerde gedichten waarin de sodomieten op een traditionele manier werd verweten schuldig te zijn aan overspel of door een vlucht hun gezin in de steek te hebben gelaten. Bo-

ven deze vaak uitvoerige rijmelarij stond een prent waarvoor men gebruik maakte van de prentblokken die bij vorige geschriften over executies waren geplaatst.⁷² Deze processen wegens sodomie zijn zonder meer te plaatsen in de rijke traditie van de volkscultuur. Ook de verklaringen die tijdgenoten gaven voor het optreden en naar buiten komen van deze misdaden weken niet af van wat toen gangbaar was. De verbreiding van de sodomie was de oorzaak van de toorn van God. Deze bleek trouwens ook uit het optreden van de paalworm die korte tijd later de dijken van Holland ondermijnde.⁷³ Moderne verklaringen als denken in homo- of heteroseksuele rollen en identiteit kwamen niet voor.⁷⁴ In de twintigste eeuw geeft men soms economische oorzaken aan, want deze jaren vielen in een periode van achteruitgang. Maar die crisis duurde al vele decennia, terwijl ongunstige ontwikkelingen op korte termijn, zoals misoogsten of scherpe prijsstijgingen (in bijvoorbeeld 1728 en 1729) afwezig waren. Het zoeken naar een zondebok lijkt evenmin een aannemelijke verklaring. Wel is het opvallend dat in deze jaren vele andere groepen ook het object van vervolging waren. Tegen rooms-katholieken vonden vanaf 1726 acties plaats, met als voorlopig einde 1734.⁷⁵ Tegen zigeuners en zwervende vreemdelingen trad men eveneens in deze periode fel op.⁷⁶ Dat brengt ons bij de derde instantie: de overheid. Haar positie is dubieus, zoals we zagen bij de langzaam op gang komende processen in Holland en de verkrachting van het recht door De Mepsche in Faan. De autoriteiten in het Westen van het land werden waarschijnlijk heen en weer geslingerd tussen hun behoefte zelf niet ten prooi te vallen aan deze processen en de noodzaak op te treden. Maar zij hadden ook goede redenen wel in actie te komen. In verschillende steden nam het aantal scheidingen van tafel en bed toe. Heel duidelijk was dat in Leiden, waar het percentage van deze separaties al vanaf 1681-1690 steeg.⁷⁷ De overheid begon daar in het begin van de achttiende eeuw krachtig op te treden tegen vormen van seksualiteit die het huwelijk ondermijnden. Zo voerde zij in 1720 en 1725 drie invallen uit op bordelen in de Leidse binnenstad. Vervolging van sodomieten kan mooi in een politiek van bescherming van het huwelijk hebben gepast. Maar deze koppeling van aantasting van het huwelijk en

seksualiteit tussen geslachtsgenoten was nieuw, want in de zeventiende eeuw legde men dit verband nog niet.

Sodomie in de pruikentijd 1732-1780

De processen van 1730-1732 betekenen geen scherpe breuk met het verleden, maar het is natuurlijk mogelijk dat zij, gezien vanuit toekomstige ontwikkelingen, wel een keerpunt vormden.

Nieuwe processen wegens sodomie werden al korte tijd na 1732 gevoerd; tussen 1733 en 1740 veroordeelden verschillende rechtbanken in totaal vier mannen.⁷⁸ Het aantal zaken steeg vervolgens aanzienlijk, vooral in Amsterdam.⁷⁹ Daar voerde de rechtbank in 1764 en 1765 niet minder dan 81 processen wegens sodomie, veel meer dan in de jaren 1730-1732. Massavervolgingen met vertakkingen in andere plaatsen waren echter afwezig tijdens deze tweede concentratie van processen. Dat was ook het geval met de derde golf sodomiezaken in de achttiende eeuw, in de periode 1776-1779.⁸⁰ Dat de concentraties beperkt bleven, was voor een deel te danken aan het ontbreken van sleutelfiguren die in 1730 zo'n belangrijke rol hadden gespeeld. Maar de hoofdoorzaak lijkt in het beleid van de overheid te liggen. Systematische aandacht voor het oppakken van sodomieten was alleen in korte periodes zichtbaar. Zo voerden in 1764 de Amsterdamse justitieambtenaren een jacht op sodomieten uit.⁸¹

In de aanpak van sodomie door de rechter vond wel een verandering plaats. Uit het feit dat in Amsterdam tussen 1730 en 1765 zestien maal een doodvonnis tegen sodomieten werd uitgesproken, lijkt een verzwaring van de strafmaat opgemaakt te kunnen worden.⁸² Toch werd in die stad na dat laatste jaar niemand meer ter dood veroordeeld op grond van seksuele handelingen met geslachtsgenoten. Ook elders kregen sodomieten niet de zwaarste straf die de rechter tot zijn beschikking had. In Delft viel het laatste doodvonnis over een sodomiet in 1730, in Leiden in 1772.⁸³ Deze ontwikkeling is niet in tegenspraak met de toename van het aantal processen wegens sodomie in de loop van de achttiende eeuw. De oorzaak van de stijging lag in een differentiatie van het begrip sodomie en 'sodomitische vuiligheden'. Sodomie kreeg langzamerhand de beperkte beteke-

nis van anale penetratie van een man door een geslachtsgenoot.⁸⁴ De Amsterdamse rechtbank achtte daarbij een zaadlozing in het lichaam van de ander van essentieel belang, pas dan was sprake van 'de wesentliche sonde van sodomie'. Tegelijkertijd kregen andere vormen van seksualiteit tussen mannen een duidelijk omschreven inhoud. Zo kwam in 1776 een discussie op gang over de vraag of 'mastupratie' strafbaar was en in welke mate.⁸⁵ Van groot belang daarbij was de verbreiding van de gradatietheorie die de Rotterdamse rechtbank in 1717 voor het eerst had verwoord.

De ontwikkeling valt goed te plaatsen in de aanpak die de hele groep zedendelicten onderging. De rechters in Delft en Leiden spraken meer vonnissen in dergelijke zaken uit dan in de periode vóór 1730. Daarbij ging het niet alleen om prostitutie, maar ook om overspel. Andere overtredingen of misdrijven in de sfeer van de zeden kwamen niet voor de rechter. Juridische acties tegen naaktzwemmers of verkopers van pornografie en voorbehoedsmiddelen vonden in deze periode slechts hoogst zelden plaats.⁸⁶ Ook incest, verkrachting en aanranding kwamen nauwelijks voor de rechter.⁸⁷

Bij de sodomieten zelf waren de veranderingen slechts van beperkte aard. De gebeurtenissen van 1730 gaven hen geen aanleiding onder te duiken of zich in getto's terug te trekken. Verschillende mannen moeten hun activiteiten als sodomiet gewoon hebben voortgezet in de jaren na 1732. Die conclusie kan men tenminste trekken als de geboortejaren van veel later veroordeelde sodomieten worden bekeken.⁸⁸ Verschillende van hen behoorden tot het oude type dat tijdens de Gouden Eeuw veel voorkwam, de gehuwde man met kinderen. Gerrit van Amerongen die in 1776 terecht stond en een doodvonnis kreeg, vertoont naast dit aspect nog andere trekken.⁸⁹ Hij sprak zich over zijn identiteit uit 'dat sulke menschen die daer aen vast sijn er alsmeede geboore worden, en dat sulke omtrent manspersoonee soo amouere sijn als een man omtrend een vrouw sijn kan'. Deze homoseksueel van geboorte had bovendien een hecht netwerk om zich heen van sodomieten die in een soort 'familieverband' tot hem stonden. Anderen vertonen ook duidelijk trekken van een homoseksueel. Predikant Klinck uit Oudenhorn gaf als verklaring voor ver-

langen naar mannen dat hij deze van zijn moeder had geërfd, die haar begeerte naar haar man niet kon bevredigen toen ze van hem zwanger was.⁹⁰ Abraham Feijs, een negentienjarige kleermaker uit Leiden, had in 1772 misschien niet de mogelijkheid of niet de behoefte de oorzaken van zijn homoseksueel gedrag uit de doeken te doen. Hij hunkerde naar mannen van allerlei leeftijd en was niet in staat zich afzijdig te houden van seksuele contacten met geslachtsgenoten.⁹¹

Sommige van deze activiteiten vonden binnenskamers plaats, vele echter min of meer openbaar en buitenshuis. Zodoende was het voor de overheid mogelijk tot arrestatie over te gaan, iets waarvan de autoriteiten echter - zoals bleek - meestal afzagen. Maar de samenleving werd ook geconfronteerd met seksueel gedrag van sodomieten. In 1764 somde een gearresteerde vele plaatsen op waar men iemand kon aanklampen en seks bedrijven.⁹² Hij noemde verschillende kerken in Amsterdam. De goedkope rangen in de schouwburg werden eveneens gebruikt voor seksueel contact, zowel in Amsterdam als in Den Haag.⁹³ Toch was dit niet altijd zonder gevaar: zo liep in 1749 Christiaan Kip gebroken ledematen op toen men hem als sodomiet herkende.⁹⁴ Dat belangrijke mensen het slachtoffer werden van chantage door de bedreiging hen in het openbaar van sodomie te beschuldigen, zegt op zich zelf niet veel over de visie op dit gedrag. Bovendien waren sommige chanteurs zo hardnekkig dat het geven van een klein bedrag ruimschoots opwoog tegen de rust die men hiermee kocht.⁹⁵

Langzamerhand kwam in de publieke opinie verandering. Deze was echter een onderdeel van een veel grotere wijziging in de opvattingen over seksueel gedrag. De houding tegenover seksualiteit buiten het huwelijk werd strenger. Er begon in de tweede helft van de achttiende eeuw een ware kruistocht tegen masturbatie.⁹⁶ Openbaar naakt riep eveneens verzet op, zelfs als dat gipsen beelden betrof. Tekenacademiedirecteuren namen soms zelf de taak op zich de kopieën van Griekse beelden te voorzien van vinge- of wingerdbladen.⁹⁷ De geslachtsdelen werden zo aan het oog onttrokken; datzelfde beoogde men door acties tegen het naakt zwemmen. Hiermee lijkt het lichaam geseksualiseerd te zijn, iets dat een nieuwe ontwikkeling is. Andere uitingen van seksue-

le vrijmoedigheid kregen minder tegenwind. Pornografische boeken en condooms werden onder de toonbank verkocht en zo konden liefhebbers ze nog steeds in stalletjes in het openbaar aanschaffen.⁹⁸

De strengere aanpak door de overheid en samenleving van plegers van seks met mensen van hetzelfde geslacht ging gepaard met een veranderde visie op de betrokkenen zelf. Langzamerhand ontstond het idee dat sodomieten een apart soort mensen waren. In 1732 noemde Justus van Effen hen hermafrodieten naar de geest.⁹⁹ De term 'mem' was al ouder, maar werd langzamerhand een algemene aanduiding. Hij is een standaarduitdrukking bij Abraham Perrenot in zijn verhandeling uit 1777 over de bestraffing van sodomie.¹⁰⁰ Deze adviseur van Willem V pleitte in dat werk voor een langdurige opsluiting van sodomieten die passender was dan de gebruikelijke doodstraf. Zijn ideeën waren sterk beïnvloed door de Verlichtingsfilosofen die het accent legden op het opvoeden en het geven van een voorbeeld.¹⁰¹ Perrenots brochure en de discussie die volgde door de publikatie van een tegenbrochure, bewijzen hoe actueel het verschijnsel toen was.

Homoseksualiteit tussen Verlichting en verzuiling (1780-1890)

Na 1780 kregen nog slechts enkele sodomieten een doodvonnis. Voor zover nu bekend, verloren de laatste mannen die schuldig waren bevonden aan anaal contact met geslachtsgenoten, in Den Haag in 1797 en in Schiedam in 1803 het leven op het schavot.¹⁰² Toch was het aantal processen tegen mannelijke en ook vrouwelijke sodomieten in de eerste decennia na 1780 niet klein.¹⁰³ Dat valt te verklaren uit de voortgaande differentiatie van het sodomiebegrip. Tegelijkertijd pakte men ook gevallen aan die in een vorige periode niet het voorwerp van vervolging waren geweest. Zo stond in 1803 in Leiden een man terecht omdat hij soldaten had uitgenodigd elkaar wederzijds te betasten.¹⁰⁴ Deze ontwikkelingen pasten goed in een zorgvuldiger rechtsgang die de Verlichting, waarvan wij in de persoon van Perrenot al een voorbeeld zagen, met zich mee bracht. Maar de discipelen van de nieuwe Franse ideeën weken in hun visie op de bestraffing van sodomie sterk af van wat in de Middeleeuwen en de

vroeg-moderne tijd gangbaar was. Zij spraken wel hun afschuw uit over dergelijke vormen van seksualiteit en wilden deze, onder bepaalde omstandigheden, straffen. Maar belangrijker dan een bestraffing vond men het voorkomen van misdrijven. Het opvoedend karakter kreeg daarmee een zwaarder accent dan de vergelding.

In de Bataafse Tijd (1795-1810) ontstond de eenheidsstaat en kwam het eerste wetboek van strafrecht tot stand dat voor heel Nederland gold. Dit 'Wetboek voor het Koninkrijk Holland' uit 1809 bevatte ook enkele bepalingen over sodomie. De doodstraf voor dit delict verviel en werd, bij de meest vergaande vormen ervan, vervangen door een langdurige gevangenisstraf gevolgd door levenslange verbanning. Het wetboek introduceerde in Nederland (op nationale schaal) criminalisering van bepaalde seksuele handelingen tussen mensen van hetzelfde geslacht. Daarmee kwam een einde aan het ontbreken van een formele strafbaarstelling van sodomie die in vele rechtskringen in de achttiende eeuw nog bestond. Maar deze nieuwe bepalingen golden slechts voor enkele maanden, want na de annexatie van Nederland door het Franse Keizerrijk, werd (in 1811) het Franse wetboek van strafrecht, de Code Pénal, van kracht. Sodomie verdween daarmee uit het wetboek van strafrecht. Er bestonden wel leeftijds grenzen beneden welke seksuele handelingen van meerderjarigen met minderjarigen strafbaar waren. Maar een onderscheid op grond van sekse maakte de Code Pénal niet. Aan deze opvattingen lag het idee ten grondslag dat seksualiteit tot de privésfeer behoorde. Uitwassen moest men vervolgen en één daarvan was misbruik van een jongere. Maar hier pakte de wetgever de zaak ook principiële aan, want incest (seksueel misbruik van kinderen door naaste verwanten) was eveneens een misdrijf. Seksuele handelingen in het openbaar kon men wel vervolgen, op grond van een heel nieuw artikel: openbare schennis der eerbaarheid. Onder dit delict vielen zowel de publieke uitoefening van prostitutie (door vrouwen en mannen) als seksuele handelingen tussen mannen en vrouwen, en tussen mannen of vrouwen onderling.

De wetboeken van 1809 en 1811 waren revolutionair van aard, niet alleen omdat ze voor heel Nederland golden, maar vooral vanwege de nieuwe visie

van waaruit ze waren geschreven. Deze Verlichtingsidealen beheersten een eeuw lang het wetboek van strafrecht. Toen de Code Pénal in 1886 werd vervangen door het Wetboek van Strafrecht bleven de bepalingen over de zedelijkheid vrijwel ongewijzigd. In de discussies tijdens en voor de behandeling in de Tweede Kamer stonden liberalen tegenover confessionelen.¹⁰⁵ De eersten, de erfgenamen en verdedigers van de Verlichting, gaven toen de doorslag. De confessionelen die een samenleving creëerden op basis van het christelijke ideeëngoed, wilden de 'onzedelijkheid' harder aanpakken en daartoe het Wetboek van Strafrecht aanscherpen. Op nationaal niveau konden zij in de negentiende eeuw hun ideeën overigens niet in strafbepalingen vastleggen. Maar zij wierpen zich steeds meer op als vertolkers van de publieke opinie die een ware kruistocht voerden tegen uitingen van seksualiteit en bepaalde vormen van 'onzedelijkheid'. Uit de rechtspraak vóór 1890 blijkt al hoe sterk dergelijke ideeën leefden. In het arrondissement Amsterdam steeg het aantal vonnissen wegens seksuele handelingen tussen mensen van hetzelfde geslacht - op grond van 'openbare schennis der eerbaarheid' - veel sterker dan de bevolking.¹⁰⁶ Geheel in overeenstemming met de opvattingen uit de Verlichting hechtte men bij de straffen veel waarde aan de opvoedbaarheid. Vele mannen kregen als vonnis een plaatsing in een rijksopvoedingsgesticht of een krankzinnigeninrichting. De gemiddelde duur van de gevangenisstraf van mannen die in het openbaar seks hadden bedreven met geslachtsgenoten, nam echter af. Bovendien steeg het aantal 'sepots' in dit soort zedenzaken. De politie bracht dus meer verdachten op dan vroeger, waardoor de officier van justitie vaker af moest zien van vervolging.¹⁰⁷ Deze was gedwongen de meest lichte gevallen te sponeren, maar voerde alles bij elkaar genomen een strenger beleid dan in het verleden. Gevallen die vroeger niet tot een proces zouden hebben geleid, kwamen nu wel voor de rechter. Deze ontwikkeling waarin drie instanties een rol speelden, geeft een goed voorbeeld van het hiervoor beschreven filtermodel. De politie selecteerde uit de strafbare feiten, daarna maakte de officier van justitie op grond van zijn inschatting van de juridische mogelijkheden een keuze, terwijl de rechter de hem voorgelegde zaken

beoordeelde en in sommige gevallen tot een vrij-spraak kwam.

Het strafrecht hield lang stand tegen de opvattingen van de publieke opinie en de samenleving. In de achttiende eeuw was, zoals we zagen, de aanval op het masturberen geopend. De klaagzangen over het verderf dat zich zo over de jeugd uitstortte, zwol in de negentiende eeuw nog aan. Men kon de voorbeelden van afgeleefde jongeren die met een vermanend woord anderen willen weerhouden zich aan dit kwaad over te geven, talloze malen herhaald zien in de literatuur.¹⁰⁸ Maar ook in werkelijkheid zagen sommige mensen de gruwelijke gevolgen van het masturberen. Zo liet een bezoeker van de Koloniën van Weldadigheid zich in 1844 door een arts van die instellingen vertellen dat de jongens daar door 'onanie' tot pygmeeën waren ingekrompen.¹⁰⁹ De volstrekt irrationele houding ten opzichte van masturberen is een goed voorbeeld van de emoties en de angsten waarmee men het verschijnsel seksualiteit in de negentiende eeuw benaderde. Het initiatief tot actie lag niet bij de overheid en niet bij degenen die min of meer gebruikelijke seksuele activiteiten pleegden, maar uitsluitend bij de samenleving. Op de kruistocht tegen masturberen volgde aan het einde van de achttiende eeuw een veel algemener verzet tegen het verval op zedelijk gebied. Vooral predikanten trokken op de kerkelijke synodes tegen overspel, echtscheiding, wellust en onmatigheid ten strijde.¹¹⁰ Pedagogen schreven boeken en verspreidden de ideeën in verenigingen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹¹¹ Beiden, de dominees en de opvoeders, waren de christelijk gebleven kinderen van de Verlichting. Dat de leiders van de publieke opinie invloed ondergingen van twee stromingen blijkt ook uit het feit dat de kinderen volgens de onderwijswet van 1806 moesten worden opgevoed in maatschappelijke en christelijke deugden.

Seksualiteit werd in de loop van de negentiende eeuw een zwaar drukkende last die vele mensen aan de ketting wilden leggen.¹¹² Zij probeerden dat op de meest uiteenlopende gebieden te verwezenlijken. Op het kuisen van klassieke gipsen beelden in de tekenacademies volgde nu het overschilderen van parende hondjes op werken van bekende zeventiende-eeuwse kunstenaars. In de literatuur opende men de

aanval op Jacob Cats, die van de meest gelezen auteur gedurende twee eeuwen tot een soort schrijver van pornografie werd gedegradeerd. Naakt poseren voor kunstenaars raakte ook in de taboesfeer en ongekneed zwemmen in de stadsgrachten was evenmin fatsoenlijk. Abortus, voorbehoedsmiddelen en pornografie behoorden volgens velen in een burgerlijke samenleving geen plaats te hebben. Maar de felste kruistocht voerde men tegen prostitutie. Dat laatste valt te verklaren uit het feit dat hier het pas geschapen beeld van de vrouw in het geding was. Aan het einde van de achttiende eeuw ontstonden nieuwe ideeën over het gezin en de rol van de verschillende gezinsleden daarin.¹¹³ De vrouw kreeg volgens deze opvattingen de taak op te treden als moeder die voortdurend met haar kinderen bezig was en als liefhebbende echtgenote. Een seksuele rol was voor dit tot halve heilige verheven wezen eigenlijk niet weggelegd. Prostitueés gedroegen zich niet bepaald volgens dergelijke ideaalbeelden, en werden daarom als 'gevallen' vrouwen aangeduid. De nadruk die de bestrijding van prostitutie en van andere vormen van openbare schennis der eerbearheid kregen, blijkt uit het stijgend aantal gevallen dat politieagenten rapporteerden. Deze acties hadden soms succes: zo daalde in Amsterdam in de loop van de negentiende eeuw het aantal bordelen sterk.¹¹⁴

Ook de wetenschap begon een langdurige oorlog tegen seksualiteit buiten het huwelijk. Het wemelt in de negentiende eeuw van lelijke, in potjeslatijn geformuleerde begrippen, waaronder 'exhibitionisme', 'incest' en 'pedofilie', die toen werden bedacht. Medici gingen dergelijke verschijnselen analyseren, waarbij ze deze als ziektes beschouwden en ook de geneeswijze ervan aangaven. Homoseksualiteit vormde decennia lang een dankbaar onderwerp in geschriften en op congressen. De term zelf dateert uit 1869 en stamt van de Hongaar Benkert (of Kertbeny). Zijn uitvinding was overigens slechts één van de vele kandidaten voor de standaarduitdrukking van seksualiteit tussen mensen van hetzelfde geslacht. In het Nederlands werd deze term vóór 1890 nog niet gebruikt. Veel invloed kreeg vooral de theorie van het derde geslacht, volgens welke homoseksualiteit werd gezien als een eigen vorm tussen man en vrouw in.

Tegen de druk van de samenleving en de publieke opinie konden degenen die seksuele contacten hadden met geslachtsgenoten weinig weerstand bieden. Bekende mensen met homoseksuele neigingen verborgen deze, soms zelfs voor hun directe omgeving. Van de dichter Willem Kloos is, ondanks een uitvoerige documentatie, nog steeds onduidelijk hoe ver de innige relaties gingen die hij in de jaren tachtig van de negentiende eeuw onderhield met de schilder Jan Veth en de dichter Albert Verwey.¹¹⁵ Romantische vriendschappen vierden tussen 1780 en 1890 hoogtij, maar of ze ook een seksuele inhoud hadden, is niet zeker. Zo waren de toekomstige politici Adam van der Duyn (1771-1848) en Godert van der Capellen (1778-1848) in een bijna onverbreekelijke vriendschap met elkaar verbonden. Van der Duyns naam viel in het proces (in 1797) tegen Willem Lestevenon, de belangrijkste politicus die ooit in Nederland na de Middeleeuwen wegens sodomie (of homoseksualiteit) is veroordeeld. Meer dan deze enkele vage aanwijzingen over de seksuele geaardheid van Van der Duyn en zijn vriend bestaan er niet. Ook de hartstochtelijke vriendschappen van de schrijfster Betje Wolff hebben sommigen doen vermoeden dat ze lesbisch van aard waren. Maar dat lijkt bij haar echter onwaarschijnlijk.¹¹⁶

De romantische vriendschap ontstond aan het einde van de achttiende eeuw, evenals een ander verschijnsel dat eveneens een seksuele lading kan hebben gehad: de socratische leermeester. Een voorbeeld daarvan is de 'dandy' Kneppelhout, beter bekend als (de schrijver) Klikspaan. Hij nam verschillende talentvolle jongens onder zijn hoede, geheel in overeenstemming met een jeugdwerkje *De l'amitié* (1835) waarin hij zijn ideeën over opvoeding uiteen had gezet. De relatie van Kneppelhout met zijn ontdekking Jan de Graan vonden sommigen echter de grenzen van het betamelijke overschrijden.¹¹⁷ Of socratische leermeesters hun seksuele belangstelling voor jonge jongens verborgen achter fraai weergegeven ideeën, valt nu niet (meer?) uit te maken. Maar er zijn tussen 1780 en 1890 verschillende voorbeelden van ouderen die seksuele contacten hebben met jongeren van hetzelfde geslacht. Dit type dat we bij de genoemde politicus Lestevenon tegenkwamen, bestond al tijdens de Middeleeuwen. Talrijker werden in deze periode de mensen die een

homoseksuele identiteit bezaten. De ongetrouwde Hendrik Herderschee, in 1798 wegens sodomie onder het Bataafse bewind tot een langdurige straf veroordeeld en vrijgekomen tijdens het Koninkrijk, stond dertig jaar na zijn eerste vonnis weer voor de rechter, nu omdat hij openbare schennis had gepleegd met iemand van hetzelfde geslacht. Exclusieve relaties tussen mannen zijn eveneens bekend, zoals in 1810 tussen de 27-jarige Amsterdamse wijntapper Gerrit Voogt en zijn elf jaar oudere knecht Hendrik van Itterson.¹¹⁸ Van anderen zijn hartstochtelijke brieven bewaard, al dan niet vergezeld van een haarlok van de minnaar.¹¹⁹ Tomeloze passies waren niet het voorrecht van mannelijke sodomieten. Ze kwamen ook voor bij een vrouw als Bartha Schuurman, die uit jaloezie in 1792 een concurrente in haar liefde voor Elisabeth Wiebes om het leven bracht.¹²⁰ Anna Grabaut die enkele jaren later voor dezelfde Amsterdamse rechtbank kwam, werd gedreven door hartstocht voor haar geslachtsgenoten waarin seksualiteit een duidelijke plaats innam, zoals zij onomwonden vertelde. Schuurman en Grabaut behoren tot een groep van in totaal twaalf vrouwen die tussen 1795 en 1798 in Amsterdam terechtstonden. De mogelijke oorzaak van deze concentratie die de afgelopen jaren vele malen werd beschreven, is echter niet bekend. Bovendien is het op basis van dit kleine aantal processen tegen vrouwelijke sodomieten niet goed uit te maken in hoeverre een lesbische identiteit zich sinds het optreden (1632) van de eerste Nederlandse lesbiënne Barbara Adriaansdr. had verbreid.

Homoseksualiteit aan banden (1890-1965)

De eerste troonrede van het confessionele kabinet-Kuyper zette in 1901 de toon voor een politiek die tot na de Tweede Wereldoorlog gehandhaafd zou blijven. Een kernzin uit deze verklaring was: 'Het zedelijk karakter van het openbaar volksleven zal op meer afdoende wijze door de wet beschermd moeten worden'.¹²¹ Met zulke beleidsvoornemens liep dit eerste confessionele kabinet volledig in de pas met de ontwikkelingen in andere landen en op gemeentelijk niveau. Want in het buitenland verscherpte men toen de zedelijkheidswetgeving, vooral tegen prostitutie en in mindere mate ook tegen

homoseksualiteit.¹²² Sommige Nederlandse gemeenten maakten aan het einde van de negentiende eeuw strengere politieverordeningen en stelden soms een bordeelverbod in.¹²³ Deze acties tegen seksualiteit buiten het huwelijk kan men voor een deel verklaren uit de verbreiding van de Verlichtingsidealen van bescherming van het gezin en de jeugd. Maar de ontwikkelingen vertoonden tevens nieuwe trekken omdat men nu strafwetten maakte en de strafbare handelingen wetenschappelijk 'uitdokterde' als ziektes of afwijkingen. De publieke opinie was daarvan de motor geweest en zou door de nieuwe media, waarin de pers een belangrijke rol speelde, deze ideeën keer op keer herhalen en zodoende tot een onaantastbare waarheid verheffen. De overheid had bovendien in de tweede helft van de negentiende eeuw de middelen gekregen om haar beleid effectief uit te voeren. Er bestond nu een sterke politiemacht, het justitieel apparaat was enorm gegroeid, en het aantal gevangenen en inrichtingen steeg aanzienlijk. Deze coalitie tussen een krachtige overheid en een gedreven publieke opinie was circa 1900 voor Nederland een nieuw verschijnsel. Met de geleidelijke invoering van het algemeen kiesrecht vielen de opvattingen van kiezer en kabinet op deze belangrijke terreinen samen. Het is daarom een vertekening van de werkelijkheid de zedelijkheidswet die in 1911 tot stand kwam af te doen als een soort privé-actie van bepaalde personen.¹²⁴ Er was namelijk een ruime meerderheid, zowel voor het amendement waarin bepaalde homoseksuele handelingen strafbaar waren gesteld (50 voor, 34 tegen), als voor het hele wetsontwerp (60 stemmen voor, 33 tegen).¹²⁵ De scheidslijnen liepen grofweg tussen confessionelen en niet-confessionelen, waaronder zich zowel liberalen uit verschillende partijen als sociaal-democraten bevonden. Dat een man als Schorer, die dankzij zijn maatschappelijke achtergrond toegang tot en invloed op Tweede Kamerleden had, onvoldoende succes in zijn verzet tegen de paragrafen over homoseksualiteit in het wetsontwerp had, is goed verklaarbaar.¹²⁶ De zedelijkheidswet bevatte strengere of nieuwe bepalingen tegen prostitutie, pornografie, abortus, verkrachting en homoseksualiteit. Voor het eerst in een eeuw werden bepaalde vormen van homoseksueel gedrag verboden bij het later zo berucht gewor-

den artikel 248bis. Dat stelde seksuele contacten strafbaar van een meerderjarige met een minderjarige tussen 18 en 21 jaar van hetzelfde geslacht. Seks van een volwassene met meisjes van die leeftijd werd niet als misdrijf opgevat, zodat de gelijkstelling verdween die zowel in het Wetboek van Strafrecht (uit 1886), als in de verlichte wetboeken (uit 1811 en 1809) had bestaan.

Na 1911 veranderde de houding van de tegenstanders van het ontwerp van de zedelijkheidswet. Zo schreef de redactie van de 'Socialistische Gids' in 1919 dat homoseksuelen niet gelijkwaardig waren aan heteroseksuelen omdat zij niet aan de voortplanting deelnamen.¹²⁷ Sociaal-democraten wierpen zich tijdens het Interbellum op als beschermelingen van het gezin, omdat zij toen seksualiteit tussen verloofden afwezen en maatregelen steunden voor kinderbijslag.¹²⁸ Ook de liberalen gingen zich kleden met ingetogenheid en burgerlijk fatsoen. Zij waren bijvoorbeeld de drijvende kracht achter het ontslag van Ries, een topambtenaar op financiën, die in 1936 in de pers werd beschuldigd van ontucht met minderjarige jongens.¹²⁹ Bepaald onthullend voor de afwijzende opvattingen over homoseksualiteit waren enkele privé-brieven van de (partijloze) minister van Buitenlandse Zaken over die affaire. Vlak na een niet afkeurende beschrijving van de relatie van minister-president Colijn met een callgirl, liet hij zich tegenover een vroegere studiegenoot zo uit: 'over de zaak-Ries zal ik maar geen bijzonderheden verder schrijven. Dat is alles te vies en te onsmakelijk. Men noemt dergelijke aberraties nu "riestafelen"'.¹³⁰

Het aantal veroordelingen wegens zedendelicten steeg na 1911 sterk.¹³¹ Daaronder bevonden zich ook vele vonnissen op grond van artikel 248bis. In deze sfeer van verwerping kwamen bekende en onbekende Nederlanders niet voor hun homoseksualiteit uit. Ook nu nog is het niet met zekerheid aan te geven of de lijstjes met prominente homoseksuelen kloppen of enigszins volledig zijn.¹³² Dat de schrijver Couperus was getrouwd kan zowel wijzen op heteroseksualiteit als een dekmantel zijn geweest om maatschappelijk te kunnen functioneren; het laatste is overigens wel het meest waarschijnlijk. Slechts van enkele mannen is hun homoseksualiteit met zekerheid bekend, bijvoorbeeld van De Méro-

de wegens zijn veroordeling en van Boutens omdat zijn geaardheid aan zijn vrienden bekend was.¹³³ Maar de meeste homoseksuelen vermeden met succes het voorbeeld van Oscar Wilde. Deze bekende schrijver faalde in de poging zijn naam als 'sodomite' te zuiveren en deze maatschappelijke zelfmoord was gevolgd door het snel uitblussen van zijn creativiteit.

Na 1890 werd een meer wetenschappelijke benadering van homoseksualiteit langzamerhand gemeengoed. Allereerst deed in 1892 het woord 'homosexual' zijn intrede en zou met een lichte wijziging ('ee' in plaats van 'a') de gangbare term blijven. De theorie van het derde geslacht maakte langzamerhand plaats voor de opvatting dat identiteit, geaardheid en leefstijl hoofdtrekken van homoseksuelen zijn. Daarmee kwam de weg vrij voor integratie van homoseksualiteit in de samenleving.

Het aantal vonnissen in zedenzaken daalde in de Tweede Wereldoorlog, hoewel het klimaat verkilde.¹³⁴ Toch waren de homoseksuelen die uit Nederland naar de Duitse kampen werden getransporteerd, volgens recente schattingen, niet talrijk.¹³⁵ Belangrijker lijken de ontwikkelingen direct na de oorlog. De wederopbouw en het herstel waren niet alleen economisch van aard, maar werden ook op mentaal gebied zichtbaar. Wederopbouw betekende dat het gezin op een voetstuk stond dat hoger was dan vóór 1940. Het werd bewierookt in de populaire pers, de gezinsbladen die met hun vraagrubrieken de vertwijfelden in de veilige haven van het huwelijk trachtten binnen te loodsen.¹³⁶ Ook financieel werd het gezin gesteund, bijvoorbeeld in de vorm van kinderbijslag. Bovendien kwam er een apart ministerie van Maatschappelijk Werk dat zowel het gezin kon steunen, als sociale problemen ontstaan uit 'afwijkend gedrag' kon verhelpen.¹³⁷ Voor mensen en verschijnselen waarvan men dacht dat ze een smet wierpen op het huwelijk en gezin gebruikte men denigrerende termen. Voorbeelden daarvan zijn 'oude vrijsters', 'mietjes' (homoseksuelen), 'moetjes' (gedwongen huwelijken) en 'hokken' (ongehuwd samenwonen). Maatschappelijke groeperingen vertaalden deze inzichten in wetenschappelijke termen. Artsen speelden daarbij een belangrijke rol. Eén van de methoden die bepaalde doktoren gebruikten ter genezing van homoseksuelen, was cas-

tratie.¹³⁸ Sommige kerkgenootschappen kwamen tot een heel andere benadering waarbij ze, uitgaande van de menselijke behoeften, overgingen tot het verlaten van de vóór 1940 zo verharde standpunten.

Achter de schermen van de politiek waren ook voorbeelden te vinden van verzet tegen homoseksualiteit. Zo mocht de als homoseksueel levende socialist Hein Vos in 1948 niet voor de tweede maal minister worden.¹³⁹ De rechtbanken spraken meer vonnissen uit op grond van artikel 248bis. Het aantal processen op grond van deze wetsbepaling bedroeg in 1946 67, in 1949 236.¹⁴⁰ Toch kwamen langzamerhand homoseksuelen meer op voor eigen organisaties en levensstijl. Een voorzichtige poging in deze richting was het oprichten van 'De Shakespeare Club' in 1946.¹⁴¹ De naam maakte de ingewijden, die er van overtuigd waren dat Shakespeare één van de bekende homoseksuelen was, duidelijk voor wie deze vereniging was bestemd. Drie jaar later werd de naam van de Club veranderd in C.O.C., 'Cultuur en Ontspannings Centrum'. Deze vereniging diende niet alleen ter ontspanning van de leden maar wilde ook ideeën over homoseksualiteit uitdragen. Een gevolg van dit actieve optreden was het aanvragen van koninklijke goedkeuring, want alleen met deze officiële erkenning kon een vereniging goed functioneren. Een dergelijk verzoek was meestal niet meer dan een formaliteit. Dat de overheid het in dit geval afwees, past geheel in het klimaat van de bewieroking van het gezin.

Homoseksualiteit in een periode van tolerantie (1965-1990)

In het midden van de jaren zestig raakte de samenleving in een versnelling waarin de tolerantie op seksueel en levensbeschouwelijk gebied sterk toenam. Huwelijk, seksualiteit en voortplanting, die in de periode 1890-1965 meestal als onlosmakelijk waren gezien, werden nu ontkoppeld. In deze ontwikkelingen gingen ook maatschappelijke groeperingen mee die vóór 1965 op deze terreinen weinig soepel waren geweest, zoals medici, rooms-katholieken en gereformeerden.

Net als in de negentiende eeuw leidden de nieuwe visies tot veranderingen die in wetgeving hun plaats kregen. Een grotere tolerantie bracht de decrimina-

lisering van overspel (dat al lang een vrijwel dode letter was geweest in het Wetboek van Strafrecht), evenals van de tentoonstelling en vrije verkoop van voorbehoedsmiddelen. Liberalisering vond op andere gebieden plaats, zoals ten aanzien van pornografie, naaktheid in het openbaar en sexclubs. Het beruchte artikel 248bis verdween in 1971 uit de strafwet, terwijl het COC in 1973 de koninklijke goedkeuring voor de statuten ontving.¹⁴²

Homoseksualiteit kreeg ook een andere plaats in de samenleving. Volgens een enquête uit 1968 wilde slechts 36 procent van de ondervraagden homoseksuelen zo veel mogelijk vrij laten op hun eigen manier te leven.¹⁴³ In 1980 was het percentage voorstanders gestegen tot 93. In 1970 was 24 procent van de bevolking ervoor homoseksuelen eens flink aan te pakken; maar de vertegenwoordigers van deze harde benadering verdwenen - in ieder geval volgens de enquêtes - vrijwel geheel. Op het terrein van gelijkstelling van homoseksuele paren met 'gewone' bij erfrecht of het krijgen van woonruimte, was het percentage tegenstanders in de jaren tachtig klein geworden.¹⁴⁴ Niet alleen op papier maar ook in de praktijk lijkt een grotere tolerantie ten opzichte van homoseksualiteit een verschijnsel dat in dit tijdperk van aids nog steeds bestaat.

Homoseksualiteit kreeg overal in de samenleving een duidelijk zichtbare plaats. Het uitkomen voor de geaardheid werd een belangrijk en bijna niet te vermijden keerpunt in het leven van vrouwelijke en mannelijke homo's. Slechts binnen enkele groeperingen als politici in de Tweede en Eerste Kamer ligt deze 'coming out' nog steeds in de taboesfeer.¹⁴⁵

Conclusie

Uit de ontwikkelingen met betrekking tot sodomie en homoseksualiteit blijkt dat een onderscheid in drie groepen of instanties (overheid, samenleving en betrokkenen) noodzakelijk is. Het heeft er zelfs de schijn van dat de meestal niet apart behandelde 'samenleving' het belangrijkste is bij de processen van criminalisering of decriminalisering. Haar betrekkelijk onverschillige houding kan het gering aantal processen wegens sodomie vóór 1730 hebben veroorzaakt. Haar tolerante opvattingen hebben de decriminalisering in de jaren zeventig van de twintig-

ste eeuw gebracht. Bovendien maken homoseksuelen-of sodomieten en de uitvoerders van de wettelijke maatregelen ook deel uit van de samenleving. In de periode 1690-1730 vond de vorming van een homoseksuele identiteit plaats bij verschillende mannen, zoals uit de processen van 1730-1732 bleek. In deze drie jaren liet de overheid zich wel enigszins leiden door de maatschappelijke druk, maar hield toch een eigen verantwoordelijkheid. Dat bleek ook in de loop van de achttiende eeuw toen betrekkelijk veel processen tegen mannen en vrouwen, verdacht van seksuele handelingen met geslachtsgenoten, werden gevoerd zonder dat de samenleving daartoe druk uitoefende. Dat de overheid een eigen verantwoordelijkheid bezat, valt te constateren uit het handhaven van de straffeloosheid van homoseksuele handelingen die sinds 1811 bestond. Pas onder druk van de medici en politieke partijen kwam een verscherpte wetgeving tot stand tegen homoseksualiteit en andere onwenselijk geachte vormen van buitenechtelijke seks. De maatschappelijke druk uitte zich ook in het vervolgingsbeleid, maar pas na 1945 steeg het aantal veroordelingen op grond van het in 1911 ingevoerde wetsartikel 248bis tot een relatief hoog niveau. Na de Tweede Wereldoorlog waren het ook de homoseksuelen zelf die voor hun emancipatie in de samenleving en hun straffeloosheid voor de wet hebben gestreden.

Noten

1. J. Weeks, *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800* (Londen 1981) 102; Th. van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811* (Amsterdam 1984) 15-16; J.N. Warmerdam en P. Koenders, *Cultuur en ontspanning. Het COC 1946-1966* (Utrecht 1987) 17.
2. D. Rubini, 'Sexuality and Augustan England: sodomy, politics, elite circles and society', in: K. Gerard en G. Hekma ed., 'The pursuit of sodomy: male homosexuality in Renaissance en Enlightenment Europe', themanummer van *Journal of Homosexuality* 16 (1988) 349-381, aldaar 351-366.

3. J.H. O'Neill, 'Sexuality, deviance, and moral character in the personal satire of the Restoration', *Eighteenth-century life* 2 (1975) 16-19; Rubini, 'Sexuality', 381.
4. Weeks, *Sex*, 99-100; A. Bray, *Homosexuality in Renaissance England* (Londen 1982) 16; G. Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1987) 22-23; Van der Meer, *Sonde*, 10-11.
5. Dit misverstand is bepaald hardnekkig en wordt nog steeds in leven gehouden, bijvoorbeeld door: B.R. Burg, *Sodomy and the perception of evil: English sea rovers in the Seventeenth-century Caribbean* (New York 1983).
6. D. Berents, 'Homoseksualiteit en criminaliteit in de Middeleeuwen', *Groniek* 12.6 (1980) 10-13.
7. W.S. Unger ed., *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd I* (Den Haag 1923); P.J. Blok ed., *Leidsche rechtsbronnen uit de Middeleeuwen* (Den Haag 1884).
8. Overigens was dit vonnissen, zonder dat er een formele rechtsgrond bestond, een niet ongevoen verschijnsel in het recht van de Middeleeuwen (en daarna), zie daarvoor: S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811* (Arnhem 1983) 37.
9. J.A. Fruin en M.S. Pols ed., *Het rechtsboek van Den Briel beschreven in vijf tractaten door Jan Matthijsen* (Den Haag 1880) 206.
10. H.J. Kuster, *Over homoseksualiteit in Middeleeuws West-Europa* (Utrecht 1977) 80, naar G.M. Cohen Tervaert, *De grietman Rudolph de Mepsche* (Den Haag 1921) 24. Bewijzen voor de opvatting dat 'stom' betekent dat men over deze zonde behoort te zwijgen, ontbreken echter.
11. Zie daarvoor de transcriptie: Berents, 'Homoseksualiteit', 12.
12. D.S. Bailey, *Homosexuality and the Western Christian tradition* (Londen 1955) 1-28; J. Boswell, *Christianity, social tolerance and homosexuality. Gay people in Western Europe from the beginning of the Christian era to the fourteenth century* (Chicago 1980) 93-94; D.F. Greenberg, *The construction of homosexuality* (Chicago 1988) 135-136.
13. In het Frans werd oorspronkelijk onder de term 'bougrierie' ook (alleen) ketterij verstaan. Later kan een 'bugger' een ketter betekenen, maar ook iemand die met een andere man seks heeft gehad. Zie voor deze verschuivende terminologie: Courouvre, *Vocabulaire de l'homosexualité masculine* (Parijs 1985) 70-78; Dynes, *Homolexis. A historical and cultural lexicon of homosexuality* (New York 1985) 23-24.
14. F.C. Schroeder, *Die Carolina. Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532* (Darmstadt 1986).
15. A. Graafhuis e.a., *Recht en slecht. Een registratie van misdaad en straf in de stad Utrecht 1550-1575* (Utrecht 1976); D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late Middeleeuwen* (Zutphen 1985) 196.
16. Unger, *Middelburg*, 346 [Middelburg 1522]; J.J. Dodt van Flensburg, 'Aantekeningen uit de besluiten des raads, genomen gedurende de jaren 1519-1542', *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* 7 (1848) 123 [Utrecht 1525]; verder nog: Hof van Holland 1538 en 1548, zie A.H. Huussen, 'Gerechtelijke vervolging van "sodomie" gedurende de 18e eeuw in de Republiek, in het bijzonder in Friesland', *Groniek* 12.6 (1980) 29 noot 21.
17. Unger, *Middelburg*, 346.
18. Waarschijnlijk is de eerste vermelding te vinden in het advies van Van Erpecum en Stael uit 1730, zie L. Boon, 'Het jaar waarin elke jongen een meisje nam. De sodomietenvervolgingen in Holland in 1730', *Groniek* 12.6 (1980) 17.
19. R. His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters I* (Leipzig 1920), 494, 502-503; Berents, *Werk*, 190.
20. Zie het overzicht bij: M. Gijswijt-Hofstra en W. Frijhoff ed., *Nederland betoverd. Toverijen hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 332-341.
21. S.B.J. Zilverberg, *Ketters in de Middeleeuwen* (Bussum 1968).
22. W.P. Blockmans, *Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden*

- den (Zutphen 1981).
23. H.P.H. Jansen, *Hollands voorsprong* (Leiden 1976); J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age* (New Haven 1974) voor het niveau in de zestiende eeuw.
 24. P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland', *Holland* 17 (1985) 69-108, aldaar 99-108; F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 120-121.
 25. A. Macfarlane, *Marriage and love in England 1300-1840* (Londen 1986).
 26. P. Hair ed., *Before the Bawdy Court* (Londen 1972) 147 en 152; S. Murray en K. Gerard, 'Renaissance sodomite subcultures?', in: *Among men, among women. Sociological and historical recognition of homosocial arrangements* (Amsterdam 1983) 183-196; zie verder voor de periode 1533-1631: Greenberg, *Construction*, 323-324.
 27. Berents, *Werk*, 30 en 195.
 28. D.A. Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (z.p. 1976) 108 en 110-111; Idem, *Werk*, 35 en 44.
 29. Dat stelt Berents, *Werk*, 55 tenminste.
 30. D.J. Noordam, 'Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 209-244, aldaar 213-218.
 31. Berents, 'Homoseksualiteit', 12 [Utrecht 1444].
 32. P. Fernandez, 'Jongeren en homoseksualiteit in de laat-middeleeuwse Nederlanden', *Homologie* 6 (1984) 12; P. Fernandez Alonso, 'Jeugd-criminaliteit in de late Middeleeuwen', *Spiegel historiael* 19 (1984) 514-515.
 33. D.J. Noordam, 'Homosexualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 72-105, aldaar 79.
 34. Noordam, 'Delft', 209-244, aldaar 223-224; J. van Haastert, 'Beschouwingen bij de criminele vonnissen van de schepenbank van de stad Breda uit de jaren 1626 tot 1795', *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom'* 29 (1976) 56-106, aldaar 78; D.J. Noordam, 'Criminaliteit van vrouwen in Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw', *Leids Jaarboekje* 77 (1985) 36-46, aldaar 45.
 35. D.J. Noordam, 'Het stigma van Sodom', in: H. Diederiks en C. Quispel ed., *Onderscheid en minderheid* (Hilversum 1987) 99-123, aldaar 103; Idem, 'Sodomy in the Dutch Republic', in: Gerard en Hekma, *Pursuit*, 207-228, aldaar 208-210.
 36. Huussen, 'Vervolging', 24.
 37. Ibidem, 31 noot 66.
 38. Noordam, 'Stigma', 105; Idem, 'Sodomy', 210-211.
 39. Bijvoorbeeld in het vele malen herdrukte werk van J. Viverius, *De wintersche avonden of Nederlandsche vertellingen ...* (Amsterdam 1617) en een moppenbundel uit ca. 1673, zie: R. Dekker en H. Roodenburg, 'Humor in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 10 (1984) 243-266, aldaar 253, 261-262.
 40. Noordam, 'Delft', 233.
 41. Ibidem, 223 met cijfers per 10.000 inwoners.
 42. D.J. Noordam, 'Lust, last en plezier: vier eeuwen seksualiteit in Nederland', in: H. Dupuis e.a., *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) 127-170, aldaar 142.
 43. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II De kerk der hervorming in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1967) 105; Idem, III *De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking* (Amsterdam 1971) 27-28; A.Th. van Deursen, *Volkskultuur* (Assen en Amsterdam 1971) 38.
 44. G. Schwartz, *Rembrandt. Zijn leven, zijn schilderijen* (Maarssen 1984) 292-293; Noordam, 'Lust', 138.
 45. Evenhuis, *Gouden Eeuw*, 111-112.
 46. Zie voor een uitgebreidere weergave van uitingen en ideeën over seksualiteit in de Gouden Eeuw: D.J. Noordam, 'Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland', in: Dupuis, *Kind*, 85-126, aldaar 85-107; Idem, 'Lust', 127-148.

47. Noordam, 'Delft', 235; Idem, 'Lust', 131.
48. A.G. van der Steur, 'Johannes Torrentius', *Spiegel historiael* 2 (1967) 217-224; L.C. van de Pol, 'Beeld en werkelijkheid van de prostitutie in de zeventiende eeuw', in: G. Hekma en H. Roodenburg ed., *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 109-144, aldaar 128; D. Haks, 'Libertinisme en Nederlands verhalend proza, 1650-1700', in: Hekma en Roodenburg, *Minne*, 85-107.
49. Deze gevallen worden uitvoeriger behandeld bij: Noordam, 'Stigma', 104-106; Idem, 'Sodomy', 211-213.
50. R. Dekker en L. van de Pol, *Daar was laatst een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten - een historisch onderzoek* (Baarn 1981) 82.
51. Dekker en Van de Pol, *Daar was laatst*, 53-55, 84 en 137-140.
52. Leiden 1606 [1 vrouw], Amsterdam 1632 [1 vrouw], Friesland 1634 [1 vrouw], Amsterdam 1641 [2], Leiden 1688 [2].
53. Noordam, 'Homosexualiteit', 79-80; Idem, 'Stigma', 106-107; Idem, 'Sodomy', 212-213.
54. Noordam, 'Stigma', 121 noot 3.
55. Boon, 'Jaar', 16.
56. Dit gebeurt veelal bij onderzoekers uit de sociaalwetenschappelijke hoek, zoals: Weeks, *Sex* en Hekma, *Homoseksualiteit*.
57. R. Trumbach, 'Sodomitical assaults, gender role and sexual development in eighteenth-century London', in: Gerard en Hekma, *Pursuit*, 407-429, aldaar 407-411; Idem, 'Gender and the homosexual role in Modern Western culture: the 18th and 19th centuries compared', in: D. Altman e.a., *Homosexuality, which homosexuality?* (Amsterdam 1989) 149-169.
58. De ontwikkelingen tussen 1690 en 1730 komen uitgebreider aan de orde bij Noordam, 'Stigma', 108-117; Idem, 'Sodomy', 214-224.
59. Zie daarvoor ook: W. Frijhoff, 'Seksualiteit en erotiek in de achttiende eeuw: een slotbeschouwing', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 17 (1985) 195-209.
60. Zie voor Ockers en Sonck de Vries vooral: L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (z.p. 1985) 139-143, 148-149 en 193.
61. M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (z.p. 1985) 185; D.J. Noordam, 'Een stukje paradijs, de bewoners van het Rapenburg, 15de-20ste eeuw', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel ed., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* III (Leiden 1988) 37-68, aldaar 53.
62. Kooijmans, *Regenten*, 139-140 voor dit huwelijk.
63. L.J. Boon, "'Utrechtenaren": de sodomieprocessen in Utrecht, 1730-1732', *Spiegel historiael* 17 (1982) 553-558, aldaar 555.
64. Daarmee werden de huizen van de Fundatie van Renswoude gesticht, zie: E.P. de Booy en J. Engel, *Van erfenis tot studiebeurs. De fundatie van de vrijvrouwe van Renswoude te Delft* (Delft 1985) 17-23.
65. Boon, 'Utrechtenaren', 555.
66. L. Crompton, 'Gay genocide: From Leviticus to Hitler', in: L. Crew ed., *The gay academic* (Palm Springs 1978) 67-91; ook S. Schama, *The embarrassment of riches* (New York 1987) 605 gaat te ver in zijn typering van 1730-1732 als 'homosexual witchhunts'.
67. Noordam, 'Delft', 218-219 voor dit snelrecht.
68. L.J. Boon, 'De grote sodomietenvervolging in het gewest Holland, 1730-1731', *Holland* 8 (1976) 140-152, aldaar 147; Idem, 'Jaar', 15, 17 noot 13.
69. Zie voor Friese processen: Huussen, 'Vervolging'; Idem, 'Prosecution of sodomy in eighteenth-century Frisia, Netherlands', in: Gerard en Hekma, *Pursuit*, 249-262.
70. Cohen Tervaert, *Grietman* geeft een overzicht van de rechtsgang en de bewijsvoering van deze processen.
71. Zoals L.J. Boon die overleed vóór de voltooiing van zijn proefschrift waarin hij mogelijk tot een genuanceerder visie was gekomen, deed in "'Dien Godlosen hoop van menschen". Meningsvorming over sodomie in de achttiende eeuw', in: M. Duyves e.a., *Onder mannen, onder vrouwen* (Amsterdam 1984) 57-66, aldaar 63 en in 'Those damned sodomites: public ima-

- ges of sodomy in the eighteenth century Netherlands', in: Gerard en Hekma, *Pursuit*, 237-248, aldaar 245.
72. A.G. van der Steur, "'Vliegende blaadjes" uit 1730', in: G. Hekma e.a., *Goed verkeerd. Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland* (Amsterdam 1989) 45-48.
 73. J. de Jong, L. Kooijmans en H.F. de Wit, 'Schuld en boete in de Nederlandse Verlichting', *Kleio* 19 (1978) 237-244.
 74. Zie daarvoor speciaal het vele materiaal in: *Schouw-toneel soo der geëxecuteerde als ingedaagde ... Anno 1730* (Amsterdam 1732).
 75. W. Frijhoff, 'De paniek van juni 1734', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 19 (1977) 170-233.
 76. Zie voor de plakaten en maatregelen tegen zigeuners in Holland in de jaren twintig: O. van Kappen, *Geschiedenis der zigeuners in Nederland* (Assen 1965) 413-422.
 77. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Assen 1982) 184-190.
 78. Zie voor de cijfers van vonnissen wegens sodomie in de periode 1730-1811: A.H. Huussen, 'Strafrechtelijke vervolging van "sodomie" in de Republiek', *Spiegel Historiae* 17 (1982), 547-552, aldaar 550; Idem, 'Sodomie', 174-175.
 79. Zie de cijfers bij: Huussen, 'Republiek'; Idem, 'Sodomie'; Van der Meer, *Sonde*.
 80. D.J. Noordam, 'Homosexuele relaties in Holland in 1776', *Holland* 16 (1984) 3-34.
 81. Van der Meer, *Sonde*, 82-87.
 82. Ibidem, 268.
 83. D.J. Noordam, 'Sterven op het Leidse schavot. Beschavingsoffensief of nieuwe menslievendheid?', in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 338-346, aldaar 340-344.
 84. Van der Meer, *Sonde*, 17-19.
 85. Noordam, 'Relaties', 16.
 86. Zie de lijsten bij: W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1914).
 87. Noordam, 'Lust', 142; Idem, 'Delft', 235.
 88. Zie bijvoorbeeld: Noordam, 'Homosexualiteit', 100 [Groljon 1709, Kaassteker 1714]; Van der Meer, *Sonde*, 202-203 [Kip 1700, Hoogmeier 1704].
 89. Noordam, 'Relaties', 23.
 90. Huussen, 'Vervolging', 29 noot 17.
 91. Noordam, 'Homosexualiteit', 72-76.
 92. Huussen, 'Republiek', 549-550; Van der Meer, *Sonde*, 170-174.
 93. Noordam, 'Relaties', 18.
 94. Van der Meer, *Sonde*, 159-160.
 95. P.C. Spierenburg, 'De dood op bevel van de rechter. Een verkennende historisch-sociologische beschouwing', in: G.A. Banck ed., *Gestalten van de dood. Studies over abortus, euthanasie, rouw, zelfmoord en doodslag* (Baarn 1980) 131-132 voor een voorbeeld uit 1689. Gevallen uit de periode 1732-1735 bij: Van der Meer, *Sonde*, 157-159.
 96. Noordam, 'Lust', 148.
 97. Ibidem, 133.
 98. Ibidem, 145.
 99. Boon, 'Hoop', 65; Idem, 'Damned', 246.
 100. Zie voor deze jurist die één van de belangrijkste Verlichtingsfilosofen in Nederland was: Noordam, 'Relaties', 26-27; Hekma, *Homoseksualiteit*, 17, 93-94.
 101. Noordam, 'Delft', 220, 226-227 en 243.
 102. Den Haag bij Huussen, 'Republiek', 551; Schiedam bij A. van der Tang, 'De zaak Jillis Bruggeman', *Scyedam* 5/6 (1979) 4-13.
 103. Huussen, 'Republiek', 550; Idem, 'Sodomie', 175.
 104. Noordam, 'Homosexualiteit', 89.
 105. M. Salden, 'Artikel 248 bis Wetboek van Strafrecht. De geschiedenis van een strafbaarstelling', *Groniek* 12.6 (1980) 38-48, aldaar 39-41.
 106. Hekma, *Homoseksualiteit*, 105-109 voor deze negentiende-eeuwse ontwikkelingen.
 107. Noordam, 'Lust', 156.
 108. Ibidem, 149.
 109. P.A. van Toorenburg, *Kinderrecht en kindercare in de laatste honderd jaren* (Leiden 1918) 23; Noordam, 'Lust', 149.
 110. D.J. Noordam, 'Zedeloos Nederland? seksuele losbandigheid rond 1800: visies, remedies, realiteit', in: Hekma en Roodenburg ed., *Minne*, 197-209, aldaar 201-203.
 111. B. Kruithof, 'De deugdzaam natie', in: B. Kruit-

- hof, J. Noordman en P. de Rooy ed., *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Nijmegen 1982) 363-377; Noordam, 'Lust', 148-150.
112. Noordam, 'Lust', 148-159.
113. Noordam, 'Volmaakt', 107-109.
114. F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier* (Weesp 1985) 69-72; Noordam, 'Lust', 157-158.
115. Noordam, 'Lust', 157.
116. P.J. Buijnsters, *Wolff en Deken* (Leiden 1984); M. Everard, 'Tribade of zielevriendin', *Groniek* 16.77 (1982) 16-20.
117. J. Kneppelhout, *Een beroemde knaap* (Den Haag 1981) 33-34; Noordam, 'Lust', 157.
118. Van der Meer, *Sonde*, 166.
119. Ibidem, 127 en 166.
120. Zie voor de hier te noemen Amsterdamse vrouwen: Van der Meer, *Sonde*, 139-142.
121. J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland* (Amsterdam 1979) 68; Noordam, 'Lust', 160.
122. Greenberg, *Construction*, 400; Weeks, *Sex*, 106; J.P. Aron en R. Kempf, *La bourgeoisie, le sexe et l'honneur* (Parijs 1984) 48-49; M. Lever, *Les bûchers de Sodome* (Parijs 1985) 402; H.G. Stümke, *Homosexuelle in Deutschland* (München 1989) 23.
123. De Bruijn, *Abortus*, 80-83; F. Hazewinkel, *Prostitutiebeleid in Rotterdam (1828-1982)* (Rotterdam 1982) 13-16; Noordam, 'Lust', 160.
124. Bijvoorbeeld aan de minister van Justitie Regout als boosdoener omdat zijn ontwerp strenger was dan dat van zijn voorganger, zie: Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland* (Meppel 1982) 76-77. Veel genuanceerder komt de kwestie aan de orde bij: Hekma, *Homoseksualiteit*, 205-206; D. Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960', in: H. Peeters ed., *Vijf eeuwen gezinsleven* (Nijmegen 1988) 227-229.
125. Tielman, *Homoseksualiteit*, 77; Hekma, *Homoseksualiteit*, 205-206.
126. Een biografie van Schorer ontbreekt nog, zie voor hem (voorlopig): H. van Weel en P. Snijders, 'Levenslang strijden voor rechtsgelijkheid. Jonkheer Jacob Anton Schorer', in: H. Hafkamp en M. van Lieshout ed., *Pijlen van naamloze liefde* (Amsterdam 1988) 96-103.
127. De Bruijn, *Abortus*, 127; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* (Meppel en Amsterdam 1984) 85; Noordam, 'Lust', 162.
128. De Bruijn, *Abortus*, 134-139; Noordam, 'Lust', 162; Damsma, 'Fundament', 237-239.
129. Tielman, *Homoseksualiteit*, 91-93; P. Koenders, *Homoseksualiteit in bezet Nederland* (Amsterdam 1984) 25-27; Warmerdam en Koenders, *Cultuur*, 53 en 55.
130. W.J.M. Klaassen ed., 'Voor U persoonlijk'. *Brieven van minister van Buitenlandse Zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg-Stirum (1933-1937)* (Den Haag en Hilversum 1986) 136.
131. *Honderd jaar strafrecht in statistieken, 1886-1986* (Den Haag 1986) 24 (staat 6.2); Noordam, 'Lust', 163 (grafiek 6).
132. Zie een lijstje bij: Tielman, *Homoseksualiteit*, 124.
133. H. Werkman, 'De processen tegen Willem de Mérode in 1924/25', *Groniek* 12.6 (1980) 49-54; H. Hafkamp, 'Homoseksualiteit in de Nederlandse literatuur', *Spiegel historicael* 17 (1982) 584-593, aldaar 589 [Boutens].
134. Koenders, *Homoseksualiteit*, 63-85; Warmerdam en Koenders, *Cultuur*, 75 en 77.
135. Koenders, *Homoseksualiteit*, 86-117; Warmerdam en Koenders, *Cultuur*, 75.
136. C. Brinkgreve en M. Korzec, *Margriet weet raad* (Utrecht en Antwerpen 1978).
137. Damsma, 'Fundament', 239-240.
138. Warmerdam-Koenders, *Cultuur*, 287-291.
139. J. Jansen van Galen en H. Vuijsje, *Drees-Wet-houder van Nederland* (Alphen a/d Rijn 1980) 80; Tielman, *Homoseksualiteit*, 162-163; Noordam, 'Lust', 166; Warmerdam en Koenders, *Cultuur*, 255.
140. Koenders, *Homoseksualiteit*, 119.
141. Tielman, *Homoseksualiteit*, 139-140; Warmerdam en Koenders, *Cultuur*, 89-95.
142. Salden, 'Artikel 248 bis', 46-48; Tielman, *Homoseksualiteit*, 173-178; Warmerdam en Koenders, *Cultuur*, 335-337.
143. *Sociaal en cultureel rapport 1986* (Den Haag 1986) 384.
144. *Sociaal en cultureel rapport 1988* (Rijswijk 1988) 381.

145. Zo telde de in september 1989 gekozen Tweede Kamer één openlijke homoseksueel, Peter Lankhorst (Groen Links). Statistisch gezien

moet het aantal homoseksuelen in dit deel van de Staten-Generaal niet minder dan 8 zijn!